

ШУХРАТ СИРОЖИДДИНОВ

**НАВОЙЙ
ЗАМОНДОШЛАРИ
ЭЪТИРОФИДА**

“Зарафшон “ наприёти,
Самарқанд - 1996

Шухрат СИРОЖИДИНОВ НАВОИЙ ЗАМОНДОШЛАРИ ЭЪТИРОФИДА
(Масъул мухаррир- Ўзбекистон Фанлар академияси мухбир аъзоси,
профессор Б.Н.Валихўжасев)

Самарқанд, Зарафшон нашриёти, 1996 йил, 65 бет.

Ўзбек халқининг буюк фарзанди Алишер Навоий ўрта асрлар маданияти ва илм-фани ривожига бениҳоя катта таъсир кўрсатган улуг сиймодир. Ушбу рисолада ҳануз кам ўрганилган соҳа - XV аср Ҳирот илм-фан вакилларининг Алишер Навоийга муносабати ҳақида сўз юритилади.

Тақризчилар:

филология фанлари доктори Р.О.Орзибеков,
филология фанлари доктори М.К.Муҳиддинов.

К И Р И Ш

Ўзбек халқининг атоқли намоюдаси, шоир ва мутафаккир Амир Низомиддин Алишер Навоий ўз умрини тўлалигича илм-адабнинг ривожига ва унинг вакиллариغا гамхўрлик қилишга бағишланганлиги билан бутун жаҳонда машҳур бўлган. Унинг бевосита моддий ва маънавий кўмаги остида ўнлаб олимлар ижод этганлар. Тарихий асарлар ёзиш кенг рағбатлантирилган. Тасвирий санъат усталарининг ишига алоҳида эътибор берилган. Ҳиротда унинг шахсий ташаббуси билан Ҳалосия, Шифоия, Низомия каби бир неча ўнлаб иморатлар, масжиду мадрасалар қурилганки, уларда машҳур олимлар дарс бериш билан бирга тадқиқотлар олиб бориш имкониятига ҳам эга бўлганлар. Хондамир ёзганидек:

*Жаҳонни тўлдирди иморатга ул,
Сонини назарга илми буткул.
Улар кенглигига замин тор келди,
Юксакликда чархни қолдирди.*

Бу даврда риёзиёт, илми нужум, ҳандаса, мантиқ, фикҳ, илоҳиёт каби устивор илмларнинг ривожига билан бир қаторда, илми бадеъ, тарих, тилшунослик каби соҳаларда ҳам кўплаб асарлар яратилди. Алишер Навоий ҳар бир олимга, санъаткорга алоҳида эътибор берар ва ҳар бирининг оилавий шароитини яхшилаш учун ўз мол-мулкидан маблағлар ажратар эди. Албатта бундай эҳсонлар юзлаб фан фидойларининг шукроналарига ва олқишларига боис бўлган ва улар асарларида улуг мутафаккирнинг ибратли хизматларини қайд этиб кетганлар. Султон Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг ушбу хизматларини қадрлар, уни салтанат тожининг гавҳари

деб эъзозлаб олдингидан ҳам зиёда лутфу инъомлар билан сарфароз этар эди. Сабаби, Алишер Навоий раҳнамолигида Ҳирот илмий-адабий муҳити ўзининг кенг қамровлилиги билан ва султон томонидан яратиб берилган катта шароитлару имкониятлар тўғайли темурийлар салтанатининг энг маданиятли ва инсонпарвар сулола сифатида, хусусан Султон Ҳусайн Бойқаро шахсиятининг санъатсевар ва илмпарвар подшоҳ сифатида тарих зарварақларига нақшланишига сабаб бўлди. Алишер Навоий ўзи "Вақфия" асарида эътироф этганидек:

*Элдин менга гарчи ғайри заҳмат²йўқ эди,
Айб эрмас агар музд ила миннат йўқ эди.
Эл бердилар, аммо менга рағбат йўқ эди,
Шаҳ давлатидин буларга ҳожат йўқ эди.*

Ҳусайн Бойқаронинг Алишер Навоий учун ажратган суюрғол ва ойлик маблағлари барчаси улуг шоир томонидан илм аҳли шароитларини яхшилашга сарф бўлар ва толиби илмлар ҳамда бева-бечораларга садақа қилинарди. Аҳлий Шерозий тўғри айтган:

*Мумкин на, ки ҳаргиз чу ту ёбаг олам,
Ҳаргиз чу ту кас нагид марде ба карам.*

(Олам сендекни топмоги мушкулдир, ҳеч ким сендек саховатли мардни кўргани йўқ.)

XV асрнинг машҳур тарихнависларидан бўлмиш Фиёсиддин Хондамир Алишер Навоийни мадҳ эта туриб, "Вагарна манқабати офтоб маълум аст, чи ҳожатест ба машшота рўйи зеборо" яъни қуёшнинг фазилати ҳожати таъриф эмас, зебо юзга машшотанинг нима кераги бор, деганда унинг тарих олдидаги хизматлари шунчалик маълум ва машҳурлигидан уни таъкидлаш ўринсизлигини назарда тутган бўлса керак. Давлатшоҳ Самарқандий ҳам ўз тазкирасида "Офтобни таърифлаш нодонлик аломати" дея Хондамирдан анча илгари Алишер Навоийга юксак баҳо берган ва унинг буюк ишлари кўлаמידан таъсирланган эди. Дарҳақиқат, Алишер Навоийдек улуг даҳо мавжудлиги ўлароқ, XV аср иккинчи ярми темурийлар салтанатида маданият юксал-

ган, улкан иншоотлар қурилган, илм-фан, амалий санъат ва шеърят ривожланган. Алишер Навоий ўз замонасидаёқ илм-фан ҳомийси сифатида етти иқлимга машҳур бўлди. Ўша давр олиму уламолари, фозилу фузалолари ўз таълифотларида амир Алишернинг ушбу фазилатларига далил келтириб ўтадилар. Хусусан, Хондамир Алишер Навоийнинг фазилатларига бағишлаб ёзган "Макорим ул-ахлоқ" асарида йигирмадан ортиқ муаллифлар номини келтирадики, улар ўз асарларини улуг амирга бағишлаб, дебочасида ўзларига кўрсатилган маънавий ва моддий ёрдам учун Навоийга ташаккур билдириб, шеърини тарзда уни мадҳ этиб ўтишган. Мазкур мадҳлар бир томондан бизга Алишер Навоийнинг "Вақфия" асарида ўзининг илм-фан ободончилиқ, хайру-саховат йўлида қилган ишлари ҳақида ёзиб қолдирган эътирофини тасдиқласа, иккинчи томондан, Алишер Навоий ҳақидаги биобиблиографик маълумотларни йиғиш доирасига илмий адабиётларни ҳам қўшиш лозимлигини кўрсатади. Шунингдек, мадҳия-байт, мадҳия-қитъалардан ташқари, қатга ҳажмдаги шеърини асарлар, дostonлар ва маснавийларда у ёки бу муносабат билан Навоийга бағишлаб ўтилган гўзал фард ва қитъалар, баъзи ҳолларда эса ҳажм жиҳатидан қасидадан қолишмайдиган шеърини парчалар ҳам мавжудлигини эслашиб ўтишимиз лозим бўлади. Шу жиҳатни ҳисобга оладиган бўлсак, ҳозирги кунларга келиб, ҳазрат Алишер Навоий ҳақидаги барча шеърини қайдларни жанрий кўринишларидан қатъи назар йиғиб, чоп этиш масаласи долзарб масалалардан бирига айланмоғи керак деб ўйлаймиз.

Азиз китобхон! Сиз Алишер Навоий ҳақида ул зоти бобаракотнинг замондошлари қолдирган маълумотлар билан таниқди олим Б.Ахмедов нашрга тайёрлаган "Навоий замондошлари хотирасида" китоби, заҳматкаш манбашунос олим Н. Норқулов таржимасида чоп этилган Зайниддин Восифийнинг "Бадоеъ ул-вақоеъ" асари, шунингдек, устоз шарқшуносларимиздан П.Шамсиев ва М.Фахриддиновлар таржимасида ўзбек китобхонларига тақдим этилган Хондамирнинг "Макорим ул-ахлоқ" асарлари орқали яхши танишсиз. Камина мазкур эзгу мақсад йўлида ҳолис ният билан олиб борилаётган фахрли ишлар мажмуасига яна бир

янги саҳифа багишлаш ниятида Навоий замондошларининг ҳалигача эълон қилинмаган шеърий қалб сўзларини йигдим. Ушбу китобчадан кутилган мақсад, аввало, сиз муҳтарам китобхонларни Навоий ҳақида топилган янги маълумотлар билан таништиришдир. Бу маълумотлар Алишер Навоий давлати соясида ижод билан шугулланган донишмандларнинг дил сўзлари изҳоротидан ташкил топган. Ҳар бир эътироф ўзига яраша маълум илмий хулосага манба бўладигандек... Ба ҳар ҳол, камчиликлари учун олдиндан узр сўраймиз.

Мазкур ишнинг юзага келишига сабабчи бўлган ва маслаҳатлари билан яқиндан ёрдам кўрсатган устозим, жимҳуриятда хизмат кўрсатган фан арбоби, Ўзбекистон Фанлар академияси мухбир аъзоси, профессор Ботирхон Валихўжаевга самимий миннатдорчилигимни билдираман.

БУЮК МАҚСАД ЙЎЛИДА (Жомий ва Навоий)

Гоҳида ўйланиб қоламан. Бу фоний дунёда тасодиф бўлмайди, барчаси қодир парвардигорнинг иродаси билан бўлур, деган ўғит қайта-қайта баъзи тарихий воқеа - ҳодисаларни янгидан англашга ундар, кўпинча бу дунё ишлари нечоғлиқ ўлчовли эканлигига, ҳар нарсанинг вақт-соати гойибдан идора ва назорат этиб турилишига имон келтираман. Мен Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг ўзаро ҳамкорлиги, беқиёс дўстлиги ана шу мезон туфайли ва бежиз рўй бермаган деб ўйлайман ҳамда бу икки буюк зот ҳаётини ўрганиш асносида бунга нечалар тасдиқ топганман. Биргина таққос: Алишер Навоий туркий тилнинг "ўлган жасадига" жон ато этган бўлса, Абдурахмон Жомий чўғи ўчаётган форс-тожик шеърляти "гулханини" янада равшанроқ алангалантирди. Яна ҳам чуқурроқ назар ташлайдиган бўлсак, Абдурахмон Жомийнинг буюк асарлари Алишер Навоийнинг илтимоси билан ёзилганлигини биласиз. Тожик олими А.Мирзоев ёзади: *"Мавлоно Абдурахмон Жомий ҳаётини илмий ва адабий фаоляти нуқтаи назаридан икки даврга бўлиш мумкин. Биринчи давр қирқ ёшгача, иккинчиси қирқ ёшдан кейинги давр. Бу ҳолнинг диққатга сазовор жойи шундаки, устоз Жомий ижодининг сермахсул даври ҳаётининг иккинчи қисмига тўғри келади. Биринчи даври ҳам таълифотлардан холи эмас, албатта. Шоир ўзининг биринчи девонини шу даврга яратган ҳамда "Рисолаи кабир дар муаммо" асари ҳам қирқ яшарлигида ёзилган... Аммо ҳаётининг иккинчи даври илмий ва адабий асар яратиш суръати билан беқиёсдир. Мавлононинг ёши улғайган сари суръат шунчалик тезлашган..¹"* Олим бу сирга жавоб излайди ва вақт тежамкорлиги- суръат сабаби, деган хулосага келади.² Тожик олимнинг фикрларини рад этмаган ҳолда шундай қўшимча киритиш мумкинки, Алишер Навоий бу суръатнинг сабабини изоҳлаб кетган. У Мавлоно таърифидан шундай ёзади:

Билик авжининг меҳри тобони ул,

¹ А.Мирзаев Абдурахмон Жомий ва жараёни зиндагии ў. Сездар мақола. Душанбе, Ирфон, 1977. сах. 203

² Уша асар, сах. 204

Қаю меҳр, сўз жисмининг жони ул.

Чу суръат аро ўт сочиб хомаси,
Яна гарм ўлуб нукта ҳангомаси.

Ҳамул ўтгаки, назм шамъин тугиб,
Маоний шабистонин ёрутуб.

Чу табъидин оқиб маоний суйи,
Келиб чашмаи зиндагони суйи.

Ҳамул чашмадин чун су бермак тузуб.
Суханварлик ўлган танин тиргузиб.³

Равшан бўлиб турибдики, суръатнинг сабаби форс-тожик адабиётининг ҳолдан тойган танига сув бериб, уни жонлантирмоқ бўлган. Алишер Навоийнинг Шарқ адабиёти олдидаги буюк хизматларидан яна бири шундаки, у фаза кони, "илм дарёси" бўлмиш Абду раҳмон Жомийга адабиётни янги поғонага олиб чиқиш гоясини бериб, уни шу улут вазифага бошчилик қилишга ундаганлигидадир. Алишер Навоий форс тилида яратилган бебаҳо адабий ганжинанинг фидоий тарғиботчиси сифатида шеърятнинг жанрлари қанақа бўлишидан қатъи назар, улар ривожининг сушлашиши ёки ўз даврини ўтаб, мозийда қолишини истамаган. Бу ҳолат, масалан, унинг шеърятнинг маснуъ қасидалар, тарих, муаммо жанрларига эътиборида сезилади. Атоқли шарқшунос олим Е.Э.Бертельс ўзининг "Навоий ва Жомий" китобида маснуъ қасида ҳақида ёзади: "...Бу шеърларни теран фикрли деб айтиб бўлмайди. Умуман, уларга бирор маъно ҳосил бўлишининг ўзи ёмон эмас. Аммо гап уларнинг маъносига эмас. Улар, ҳатто ўқувчини қизиқтирмаслиги керак. Бу ерда диққат-эътибор мисрлардаги найрангларни илғаб олишга қаратилиши керак. Равшанки, уларни ушбу бошқотирма техникадан бохабар ўқувчиларгина илғаб олишга қодирлар. Бошқача қилиб айтганда, маснуъ қасидалар шеърят билимдонларининг тўғри шеърлардан қониқиш ҳосил қила олмайдиган бўлиб қолган қандайдир бир маҳдуд гуруҳига мўлжаллангандир. Ушбу сўз ўйинининг ўша вақтда юқори насабли киши-

³ А.Навоий Сади Искандарий. Хамса. Нашра тайёрловчи П.Шамсиев. Тошкент, 1960, 635-бет.

ларнинг машхур гуруҳларини ўзига нақадар ром этганлигини шундан ҳам кўрса бўладики, ҳатто шундай теран мутафаккир Навоий ҳам ўз вақтичоглигининг бир қисмини шунга бағишлар эди.⁴ Шунингдек, рус шарқшуноси муаммо ҳақида ҳам салбий муносабат билдиради: "ХУ аср адабиётида... муаммога мазмун умуман ҳисобга олинмайдиган бўлди. Унда фикр, ҳиссиёт йўқ. Фақатгина ёғмасига сўзлар ёки сўз бирикмалари ўйиндан иборат бўлиб қолди. Муаммога берилиб, адабиёт ўзининг ижтимоий қадриятларини буткул йўқотиб, ўзини ҳалокатга маҳкум этди."⁵ Албатта, кейинчалик баъзи тадқиқотларда, хусусан, С.Айнийнинг "Алишер Навоий" монографиясида Е.Э.Бертельс фикрлари анча юмшатилиб, бу жанрнинг ўз даврида А.Жомий, А. Навоий каби атоқли сўз усталарининг феодал тузуми ифлосликларини фош этишда қўл келганлиги каби ижобий аҳамиятлари кўрсатиб берилди.⁶ Шунингдек, адабиётшунос Л.Зоҳидов ўзининг Алишер Навоий ижодида муаммо жанрини ўрганишга бағишлаган тадқиқотида ҳам "Муфрадот" асари мисолида Айний фикрларини ривожлантириш билан бирга муаммоларда маъно, мазмун алоҳида аҳамиятга эга бўлганлигига кўплаб мисоллар келтирадики, бунда таниқли олим А. Ҳайитметовнинг "Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари" тадқиқоти таъсири мавжуд десак тўғри бўлади.⁷ Зеро, А.Ҳайитметов ўз асарида унганча бўлган қарашлардаги камчиликларни тўғри кўрсата олган ва Навоий муаммочилиқда йўл қўйилган ёппа шаклбозликка аёвсиз кураш олиб борганини кўплаб мисоллар воситасида очиб берган.⁸ Олимимиз фикрига қўшимча сифатида айтишимиз мумкинки, Навоий теран мутафаккир бўлгани учун ҳам, поэзиянинг йўқликка юз бураётган маснуъ қасида, эътибордан қолаётган тарих, муаммо жанрларини сақлаб қолишга уринган ва унинг назарида ушбу жанрларга эътибор "эрмак" учун эмас, балки форс-тожик шеърятининг кўпчилилик поэтик санъатларини ўзида жамлаган гўзал намуналарини янада такомиллаштиришдан иборат бўл-

⁴ Е.Э.Бертельс. Наваи и Джами. Москва, 1965, стр.40

⁵ Ўша асар, 42-бет.

⁶ С.Айний. А.Навоий. Танл.илм.асарлар, Тошкент, 1978, 215-221-бетлар.

⁷ Л.Зоҳидов. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. Тошкент, 1986.

⁸ А.Ҳайитметов. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. Тошкент, 1959

ган. Навоий, шунингдек, форс-тожик шеърятининг ишлаб чиқилган мураккаб жанрий турларини ўқувчи зеҳни иладиган қўлланмалар тарзида яратилишига ўз кучини сафарбар этиши ва бошқаларни ҳам даъват этиши янги туркий адабиётнинг оёққа туриши учун ҳам зарур эди. Таниқли навоийшунос А.Хайитметов жуда тўғри таъкидлаганидек, "Навоий "Хамса"дostonларидан фақат биттасини ёки"Хазойин ул-маоний" таркибиданги тўрт девондан бирини яратганда ҳам барибир адабиётимизнинг буюк намоянчаси бўлиб қолаверарди.У бу ишларнинг ҳаммасини буюк муҳаббат,фигойилик билан бажарди.Чун ватанпарварлик туйғулари унга мададкор бўлиб, у йўлда дуч келган ҳар қандай қийинчиликларни матонат билан енгни.⁹ Бу икки буюк аллома бу ҳақда очик ёзиб ўтмаган бўлсаларда уларнинг мақсадлари ижодлари руҳиятидан яққол сезилиб туради. Чунончи, Алишер Навоий ёзади: "...Алар (Жомий-Ш.С.) учунчи девонларига тартиб бериб эрдилар.Фақирга ўз муборак хатлари била битилгон девонни иноят қилдилар.Фақир илтимос қилдимким, Мир Хисравдин ўзга назм аҳлидин эшитилмайдурким, мутаағдиг девон тартиб қилмиш бўлғайлар. Аммо аларким мутаағдиг битибдурлар ҳар қойсиға бир муносиб от қўюбтурлар.Сиз дағи бу девонларға муносиб отлар қўйсангиз деб. Алар қабул қилдилар. Икки кундан сўнгра яна алар хизматиға еттим.Жузв қўюнларидан чиқориб, фақирға бердилар,девонлар учун феҳрист битиб эрдилар ва ҳар бирин мавсум бир исмға қилиб эрдилар... Чун фақир алар хизматиға бу феҳристни ўқудум,бу фақирға ҳам амр қилдиларким:"Сенинг доғи назминг туркча алфозда чун мутаағдиг бўлубтур,сен доғи ҳар бирисини бир исм била мумтоз қил ва ҳар қойсини бир лақаб била жилвасоз этгил".¹⁰ Бундай мисоллар анча бўлиб, китобхонларга яхши маълумдир. Бу икки буюк зотнинг адабий ҳамкорлиги натижасида туркий ва форсий халқлар адабиётлари ривожланди ва Шарқ адабиёти хазинаси муносиб дурру гавҳарлар билан тўлди. Бу икки даҳо онгли равишда адабиёт назариясини қайта кўриб чиқдилар, формал жанрлар, жумладан муаммо, тарих, маснуъ қасидалар ва бошқа шакл жиҳатидан турли бадиий санъатлар ўйи-

⁹ А.Хайитметов. Навоийхонлик суҳбатлари. Тошкент, 1993, 7-бет.

¹⁰ А.Навоий. Хамсаг ул-мутахаййирин. Асарлар. 15 томлик. 14-том. Тошкент, 1967, 57-58-бетлар.

нидан иборат бўлган шеърият шарқ адабиётининг аж-
ралмас таркиби сифатида сақланиб қолишига ҳаракат
қилдилар ва бу ишнинг рўёбга чиқишида шеър аҳлини
таргибу ташвиқ қилдилар.

Абдурахмон Жомийнинг Навоийга муносабат бил-
дирган шеърлари тазкира ва илмий асарларида учрай-
диган фахрия ва мадҳия қитғаларидан ташқари дос-
тонларида учрайди. Жомий "Ҳафт авранг" нинг деярли
барча дostonларида Навоий ҳақидаги ўз дил сўзларини
назм ипига теради. Жомий Алишер Навоий билан бир
даврдa ҳамнафас бўлиш насиб этгани туфайли ҳам
яратганга шукроналар келтирган. Юқорида мазкур
бўлганидек, Навоийдек илҳом манбаи Жомийда мудраб
ётган ижод вулқонини кўзгалишига боис бўлиши ва
Жомий томонидан Алишер Навоийнинг буюк мута-
факкир бўлиб етишишига тайёрланган тағзамин,бу
барчаси-Буюк Дўстлик аталмиш неъматнинг ҳосили-
дир.Шу жиҳатдан Абдурахмон Жомийнинг қуйидаги
шеъри Навоий билан ўргаларидаги дўстликка яққол
таъриф бўла олади:

*Ёре ки қунад ба ёр пайванд,
Нахли амалаш шавад баруманд.
Ёр аст калиди ганжи уммед,
Ёр аст навиги айши жовиг.
Мақсуди вужуд чист жуз ёр?
3-ин савдону суд чист жуз ёр?¹¹*

Абдурахмон Жомий бошқа шоирлар ва
фозиллардан фарқли ўлароқ, унинг таржимаи ҳолига
оид бирор факт ёки сиёсий мавқеи ҳамда шахсий
фазилатлари ҳақида гапирмасдан, балки асосий эти-
борни Навоийнинг шеъриятдаги маҳорати ва асарлари
савиясига қаратади ва бу таҳсинга сазовордир. Бу ҳол
Жомийнинг ўрта аср анъанавий услубларини четлаб
ўтиб, ҳақиқий илмий йўналиш - адабий танқид нуқтаи
назаридан онгли равишда ёндашганлигини билдиради. У
ёзади:

*Зи чарх офаринҳо бар он килк бог !
Ки ин нақши матбуъ аз он килк зог.*

¹¹ А.Жомий. Ҳафт авранг: Лайли ва Мажнун. Тошбосма,Тошкент, 1913, 376-бет

*Бубахшиг бар форсй гавҳар он,
ба назми гарй гурри назмоварон.¹²*

(Шундай ажойиб нақш туширган
ул қаламга фалақдан офаринлар ёгилсин.
Форсийга гавҳар, дарий назмига
нуқтадонлар дурина инъом этди.)

Мазкур парча кўринишидан бошқа маддоҳларнинг шеърларидан деярли фарқ қилмайди. Аммо Абдураҳмон Жомийнинг Навоийга пир ва устозлик мақоми ҳамда унинг қуйидаги эътирофи бу шеъринг парчада катта мазмун борлигини англатади. Жомий ёзади:

*Нашуд боисам жуз суҳандоният,
Ба дастури дониш суҳанроният.*

*В-агарна ман онро чу оростам,
На эҳсон, на таҳсин зи кас хостам.*

*Чи хезад зи мағхал, ки эҳсон кунад
Чи ояд зи таҳсин, ки ногон кунад.*

*Ба тулуи суҳан гар сугудам туро,
Ҳади дониши худ намудам туро.¹³*

Жомийнинг ушбу буюк баҳоси Алишер Навоийнинг фақатгина туркий тилдаги ижодига тааллуқли бўлибгина қолмай, балки форс адабиёти ривожига хизматларига ҳам тегишлидир. Улуғ форс-тожик мутафаккири Алишер Навоийнинг миллат олдидаги улкан бурчини шараф билан адо эта олганидан беҳад таъсирланади:

*Ба мезони он назми муъжизнизом,
Низоми ки будиш Хисрав кудом.
Чу у бар забони гуғар нукта ронд,
Хирадро ба тамизашон роҳ намонд.
Зи табъи ту устоди суҳан,
Зи мифтоҳи килкат кушоди суҳан*

¹² А.Джами. Хирадномаи Искандари. Критический текст и предисловие
Г.А.Тарбията. Москва, Наука, 1984, стр. 448.

¹³ Ўша ерда

*Суҳанроки аз равнақ уфтога буг,
Ба кунжи хавон рахт бинҳода буг.
Ту доғи дигар бора ин обрўй,
Кашиди ба жавлонгаҳи гуфтугуй.
Сафоёб аз нури рои ту шуг,
Навоин з - лутфи навое ту шуг.¹⁴*

(Ул муъжиза назм қаршисида Низомий ким эдию Хисрав ким бўлиб қолди. У ўзга тилда ижод қилганда уни англашга ақл тас авури торлик қилди. Эй суҳан устози, сен таъбинг ила тил хазинасини очдинг. Ривожланмай чеккада хор бўлган сўзга (тилга) Сен қайтадан обрўй бердинг ва сўз майдонига олиб чиқдинг. У сенинг фикринг нури ила тоза бўлди ва сенинг лутфинг наво-сидан наволи бўлди.)

Алишер Навоийнинг туркий шеърлари савиясига Жомий катта эътибор бериб, шоир маҳоратига тасанно ўқийди:

*Кунаг дар шеър таъъаш мўшикофй,
В - аз он мў нўғи килкаш шеърбофй.
Нихаг з-ин шеъри мушкин доми дилҳо,
Деҳаг з-он шеъри ширин коми дилҳо.
Дили ушшоқ аз он як монда дар банг,
Лаби хубон аз ин як дар шакарханг.¹⁵*

(Таъби шеърда қилни қирқ бўлади,
У қилдан қаламнинг учи шеър тўқийди.
Бу мушкили шеър кўнгилларни ўз тузогига
илинтирган. Ўшал ширин шеърлар қалблар
тилагидир. Ошиқлар қалби унга боғланиб
қолган, Яхшилар у билан бирга хушнуд.)

Абдурахмон Жомий Алишер Навоий ижодиётини жаҳоний мавқега эга бўлган форс адабиёти силсиласида кўриб чиқар экан, унинг туркий шеър-иятдаги бадиий маҳоратини форс шеъриятининг ўлмас даҳолари маҳорати билан бир қаторга қўяди. Улар ўртасидаги адабий ҳамкорлик Алишер Навоий томонидан "Хамсат ул- мутаҳаййирин" асарида кенг ва

¹⁴ Ўша ерда.

¹⁵ А. Жомий. Ҳафт авранг: Юсуф ва Зулайхо. Тошбосма, Тошкент, 1913, 368-бет.

муфассал ёритиб берилганлиги, Жомийнинг бу ҳақда “Баҳористон” тазкирасидаги қайдлари ва ниҳоят улар ўргасидаги ёзишмаларнинг ҳар иккала ижодкор томонидан махсус йигилиши каби ҳолатлар уларнинг форс - тожик ва туркий шеърятни янги поғонага кўтаришда келишилган ҳолда ҳаракат кўрсатганликларини ва бу адабиётларга хос ҳар бир мавжуд бўлган жанр ва анъаналарни қайтадан тирилтириш ва ривожлантириш йўлида бир - бирларига ҳамдарду ҳамкор, мунаққиду мусахҳидх бўлганликларини кўрамыз. Шу жиҳатдан Жомий Навоийни ўзининг энг яқин дўсти ҳисоблайди:

*Хосса ки ба боғи ошнойи,
Бар шохи вафо бувад Навоийи.
Яъни ки Навоий лутф созад,
Дилҳои шикастагон навозад.
Коре набвад ба жои ин кор,
Ёрони жаҳон фидои ин ёр.¹⁶*

✽

(Хусусан, ошнолик боғида Навоий вафо шохидан жой олган. Яъни Навоий лутф қилса кўнгли яримталарни эркалайди. Бу иш ўрнини бошқа ҳеч қандай иш боса олмайди. Жаҳон ёрларининг бариси унинг фидосидир.)

АБДУЛЛОҲ ҲОТИФИЙ

Абдуллоҳ Ҳотифий 1454 йилда Жом яқинидаги Харчирд деган жойда туғилган. Шоирнинг ёшлиги, асосан Жомда ўтади. Улғайгач, таҳсил олиш учун Ҳирот шаҳрига келади ва шу ерда Алишер Навоий ҳамда бир қатор таниқли шоир ва олимлар билан танишади. Унинг ҳаёти ҳақида маълумотлар кўп эмас. У 1521 йилда вафот этган. Ҳотифий ва Навоий муносабатлари ҳалигача қониқарли даражада ўрганилган деб бўлмайди. Филология фанлари доктори, заҳматкаш олим Э. Шодиевнинг Абдуллоҳ Ҳотифий ва Навоий муносабатларига доир баъзи илмий кузатишларидан бўлак мақолалар йўқ десак ҳам бўлади.¹⁷ Ҳолбуки, Ҳотифийдан бизга ёдгор қолган “Лайли ва Мажнун”

¹⁶ А. Жомий. Хафт авранг. Лайли ва Мажнун. Тошбосма, Тошкент, 1913, 376-бет.

¹⁷ Бу ҳақда: Э. Шодиев. Донипшманд мураббий// Шарқ юлдузи, 1968, 4-сон, 225-231-бетлар.

достони форс тилида ёзилган бўлса ҳам улуг ўзбек ҳамсанависи асари оҳангида яратилган. Масалага шу нуқтаи назардан қараб махсус илмий тадқиқот ишларини олиб бориш икки буюк халқ адабиётларининг ўзаро алоқаси ва таъсири манбаларини чуқурроқ ёритишга хизмат қилади деган фикрдаман. Хотифий мазкур асарида Алишер Навоий мадҳига алоҳида қисм бағишлаган. 46 байтдан иборат бу маснавийда у ўзини Навоийдан илтифот кўрганлар қаторига қўшиб, уни мадҳ этади.¹⁸ Унинг покдомон, адолатпарвар инсон эканлигини таъкидлайди. Жумладан, шундай ёзади:

*Ўро карами Алист пеша,
Базл омада кори ў ҳамеша.
Дар фазлу хунар ягонаи даҳр,
Ва - з хулқу карам фасонаи шаҳр.*

(Унда Алининг карами мужассам,
ҳамиша иши саховату меҳрибонликда бўлди.
У фазл ва санъатда дунёда ягонадир.
Хулқу саховати билан эл аро афсонадир.)

Хотифий Навоий ўзининг нуқтадонлиги билан суҳан оламинини забт этганлигини, газалиёти қалбларга беқиёс завқ- шавқ бағишлашини тўлиб-тошиб куйлайди:

*Ҳассони араб кужост имрўз,
То бошаг аз у фасоҳат омўз.
Оби хизр он қадар ки хоҳй
Килкаш бинмояг аз сиёҳй
Ҳар сатри зи килки зарфишонаш
Жуест зи қулзум баёнаш.
Мажмуаи назми дилфуребаиш,
Баҳрест ки даҳр дога зебаиш,
Лоли суҳанаиш шакармақолон
Сайди ғазалаш ҳама ғизолон.
Бунёди нуҳ бинои шоҳон,
Авраиғи даҳ жаҳонпаноҳон.
Ғаввоси муҳити нуқтадони,
Саррофи жавоҳири маонй.*

¹⁸ Абдуллоҳ Хотифий. Лайли ва Мажнун. Ўз ФАШИ N 1360.
9^б - 11^а. варақлар.

*Меъмори сарочаи адолат,
Вайронкуни хонаи батолат.*

(Араб Ҳассони қани бугун, ундан ўргансин фасоҳатни, қанча хоҳдасанг ҳаёт сувини кўрсатади ҳаётбахш қалами. Зар сочувчи қаламининг ҳар сатри баён қулзумининг тармоғидир. Кўнгилни овловчи назми даҳр зеб берган денгиздир. Шакармақоллар унинг сухани олдида лол ва оҳулар унинг газалларига асир. У шоҳлар олий қасрининг бунёди, жаҳонпаноҳларнинг тахтидир. Сўз санъати денгизининг гаввоси, маъни жавоҳирларининг саррофидир. У адолат хонақосининг меъмори, аддову батолат уйини бузувчидир.)

КАМОЛИДДИН ҲУСАЙН КОШИФИЙ

Камолиддин Ҳусайн ал-воиз ал-Кошифий Султон Ҳусайн Бойқаро давлатида катта нуфузга эга бўлган илоҳиёт олими эди. Унинг номига "воиз" лақаби кўпилишининг сабаби ўша даврда ваъзхонликда у кишига тенг келадигани бўлмаган. Алишер Навий билан жуда ҳам яқин алоқада бўлган. Хондамир шундай гувоҳлик беради: "У маъқул ва махсус илмларнинг барчасидан тўла баҳраманддир... Тангри каломининг тафсири ҳамда ҳазрати рисолатпаноҳ пайгамбар ҳадисларининг маъниларини минбардан шуриб гоянда покиза ва маъноли қилиб тушунтиради... Ул жаноб нужум илмида ҳам зўр маҳоратга эгадирлар. Унинг балоғатоётлик ҳамда фасоҳотсифотлик китоблари кўп ва беҳисоб бўлиб, уларнинг кўпи олиймақом Амир Алишернинг атоқли номи билан зийнатланган".¹⁹

Кошифийнинг бир қанча асарлари бизгача етиб келган. Уларнинг энг юқори баҳолангани "Анвори Сухайлий" бўлиб, бу асар Алишер Навоийнинг ёри азизи Шайхимбек Сухайлийнинг илтимосига кўра шарқда машҳур бўлган ҳинд эпоси "Қалила ва Димна"нинг анча тўлдирилган ва қайта ишланган форсий вариантдир. "Равзат ул-шуҳадо" асари эса пайгамбарлар ва имомларнинг мусибатли ҳаётлари ҳақида ёзил-

¹⁹ Хондамир. Мақорим ул-ахлок. Навоий замондошлари хотирасида. Тузувчи Б.Аҳмедов. Тошкент, 1936, 71-бет.

ган бўлиб, эллик йиллар чамаси ўтгандан сўнг, озарбайжон классиги Фузулий томонидан туркий тилга таржима этилган. Кошифийнинг яна бир асари "Жавоҳир ут-тафсири ли туҳфат ал-амир" (Амирга совга бўлмиш тафсири жавоҳирлари) деб аталган. Кошифий ва ушбу асар ҳақида Алишер Навоий "Мажолисун нафис" да шундай ёзади: "Мавлоно Ҳусайн Воиз-"Кошифий" таҳаллус қилур. Сабзаворлиқдур... оз фан бўлғайким, дахли бўлмагай. Хусусан, ваъз, иншо ва нужумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида мутааййин ва машҳур ишлари бор ва мусаннифотидин бир "Жавоҳирут-тафсири-гурким, "албақара" сурадин бир мужалад битибдурким, мунсифи қатъ била юз жуз бўлғай..."²⁰

Аслида, бу асар тўрт жилдан иборат бўлиб, ўз ичига қуръон сураларининг форс тилига атрофлича қилинган тафсири-изоҳини олмоғи лозим эди. Аммо биринчи жилди тутагач, қандайдир мулоҳаза билан бу ниятини бир китоб ҳолига келтиришни маъқул кўради ва "Мавоҳиби олия" деб атади. Асар 1493-94 йилда ёзиб тугатилади ва кейинчалик "тафсири форсий", "тафсири Ҳусайний" унвонлари остида кўплаб нусхаларда тарқалиб кетган.²¹ Унинг дастлабки номига қараганда, амирга совга сифатида ёзилган кўринади. Биз Самарқанд Давлат Университети Шарқ қўлёзмалари фондида сақланаётган асарнинг XVII аср қўлёзма нусхаси билан танишганимизда, у Мир Алишер тавсияси билан ёзилгани ва улуг амир Алишерга бағишланганлиги маълум бўлди. Олим дебочада шу хусусда сўз юритиб, сўнг Навоийга бўлган чуқур ҳурмати шайрий тарзда баён этган. Шунинг учун қуйида шу қитъани шарҳлаш маъқул кўринди:

*Гавҳари дуржи каромат, ахтари буржи камол,
Офтоби авжи ҳашмат, сояи лутфи илоҳ.*

Амир Алишер муруватли саховатлилар ичида гавҳар янглиг, камолот осмонидаги юлдуз, буюклик чўққисида нур сочар қуёш. Илоҳий лутф каби унинг лутфи беҳаду беминнат.

²⁰Алишер Навоий. Мажолис ун-нафис. Асарлар, 15 томлик. XII жилд, Тошкент, 1967, 123-бет.

²¹Биз кўриб чиқаётган нусха "Жавоҳир ут-тафсири" номи билан кўчирилган бўлиб, СамДД қўлёзмалар бўлимида N 40347- рақами остида сақланади.

*Шаҳсувори арсаи иззат Алишер онки ҳаст,
Волии вал-аҳбобу довари давронпаноҳ.*

Иззат майдонида Алишерга тенг шаҳсувор йўқ, Амир барча дўстларга сардору, адолат ўрнатувчи давлатпаноҳдир.

*Мустафиз аз нафҳаи гулзори фазлаш жону дил,
Мустанир аз ламъаи рои мунираи меҳру моҳ.*

Навоий шунчалар фозил инсонки, унинг "фаза гулзори"дан таралаётган ҳиддан жоғу дил файз топади. Унинг қиёфаси шунчалар нурунийки, биргина нигоҳи шуъласидан қуёш ва ой нур олиб, ярқираб турибди.

*Давлати ў бо жаҳону, рифъати ў бо сипеҳр,
Фош мигўянд ҳар дам аз сари тамкину жоҳ.*

Амирнинг давлати жаҳонча ва туган мавқеи осмонча юксакликда. Босиқлиги, камтарлиги ва шу билан бирга, улуглиги эса, буни намоён этади.

*К-эй жаҳон, аз давлати мо ҳар чи межўйи,бижўй,
В-эй сипеҳр, аз рафъати мо ҳар чи меҳоҳи бихоҳ.*

Навоий - бизнинг бойлигимиз. У-бизнинг улуглигимиз. Эй жаҳон! Қандай истагинг бўлса, биздан тила. Кошифийнинг қалби шундай демоқчи. Навоий давлат ва буюклик тимсолидир. Агар жаҳон бизнинг давлатимизга рашк қилиб, камчилик қидирса, қидираверсин. Осмон ҳам бизнинг улуглигимиздан тилагини тиласин.

АТОУЛЛОҲ АСИЛИЙ

Алишер Навоий раҳнамолиги остида яшаб, ижод этган зиёлилардан яна бири Атоуллоҳ Асилийдир. Хондамир "Хулосат ул-аҳбор"да у ҳақда шундай ёзади: "...Атоуллоҳ...диний ва яқиний илмлар бўйича зўр камолот ҳосил қилган, шарофатли ҳадис илмини таҳқиқ қилишда шак-шубҳасиз Хуросон диёрида унга тенг келадигани йўқдир... Кўп вақтлардан буён шарофатли

Султония маграсасида ва фазилатли Халосия хонақоҳида дарс бериш билан банд. Олижаноб амирга бағишлаб "Равзат ул-аҳбоб" номли китоб ҳам ёзганким, бундайини ҳали бирор киши ёзмаган бўлса керак. Дарёдил амир Алишер одил подшоҳ Султон Ҳусайн ҳукмронлигининг бошларидан то шу кунгача улуг ва баланг мартабалик ул жаноб ҳақида кўп ғамхўрликлар қилди"...²²

Эслатилган "Равзат ул-аҳбоб" асарининг тўлиқ номи "Равзат ул-аҳбоб фи сиярун-наби вал-Оли вал-асҳоби" бўлиб, икки жилддан иборат. Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида бу асарнинг ўттиздан ошиқроқ қўлёзма нусхалари учрайди. Улар турли йиллар ва асрларда кўчирилган бўлиб, энг қадимийлари 1535, 1575, 1588 йилларга тўғри келади. Аммо улардан ташқари яна бир нодир нусха мавжудким, у муаллифнинг ўз қўли билан кўчирилган қўлёзмадир. Асарнинг ёзилиш санаси йиртилган бўлса ҳам, китобнинг тузилиши, қоғоз ва безакларидан XV аср Ҳирот мактабнинг намунаси эканлиги кўриниб турибди. Қўлёзма 636 - инвентарь рақами остида сақланиб, "Равзат ул-аҳбоб"нинг биринчи жилдидан иборат. Умуман у, пайгамбар, унинг авлоди ва издошлари ҳақидаги диний асар бўлиб, 3 мақсаддан (бўлим) иборат, биринчи мақсад уч боб ва саккиз фаслга бўлинади, иккинчи мақсад икки боб ва учинчи мақсад уч бобга бўлинган. Асарнинг биринчи жилди биринчи мақсад, унинг боб ва фаслларидан иборат. Бунда асосан Муҳаммад пайгамбар ҳақида ҳикоя қилинади. Қолган қисми иккинчи жилдга жойлаштирилган. Иккинчи жилд ҳам серҳашам, кўркем китоб ҳолида бўлиб, 1578 йили Ҳайдар Муҳаммад Мунши ал-Ҳоқоний томонидан кўчирилган экан. Ушбу китоб 2134- инвентарь рақами билан белгиланган. Аммо асрлар ўтиши давомида турли котиблар томонидан "Равзат ул-аҳбоб" асари ҳатто тўрт жилдгача бўлиб кўчирилган.

"Равзатул-аҳбоб"нинг биринчи жилди дебочасида асар Навоий маслаҳати билан ёзилганлиги ҳақида айтиб ўтилади. Иккинчи жилднинг дебочасида ҳам Алишер Навоийга алоқадор жойлар мавжудки, тарихчи Хондамир назарда тутган мадҳия қисми шу бўлса керак.

²² Қаранг: Навоий замондошлари хотирасида, 68-бет

Дебеча кўпроқ араб ва қисман форс тилларида ёзилган бўлиб, Улуғ Амирнинг ном и чуқур эҳтиром билан тилга олинади ва "Жаноб Амир ал-кабир ал-жалил ал-набил, ал-махдум ал-муаззам ал-афхам, ал-Матбуъ ал-акрам ал-ақдам, Кафили мусолиҳ а-умам, Мунқиз ал-фуқаро ва-л-ғурабо, Музойиқ ал-ақраб ва-л-зулм, мураббий ал-уламо ва-л-фузало фи олам" Яъни "Буюк, мурувватли, улуғ Амир, энг ҳурматга сазоворларнинг ҳурматли маҳдуми, миллат ва халқларнинг тинчлигини таъминловчи, фақир ва гарибларнинг ҳомийси, ғам-андуҳ ва зулмни қувувчи, бутун олам олимлари ва фозиллари мураббийси" дея улуғланади. Шундан сўни қитъа келтирилади:

Амир ки фозилу илму раҳмат,
 и барру эҳсону лутфу инъом,
 Ҳақил-мулк минҳу иззату маҳобат,
 Ва-д-дин, ва-д-дунё низому интизом.

130
 64
 721

(Амиридир илму фозиллик,
 муруввату шафқат, лутфнинг.
 Мамлакатда ундан буюклик,
 Низомидир дунё ва диннинг.)

Атоуллоҳ Навсийни бошқалар каби ҳаддан ташқари бўяб-бежаб кўрсатмайди. Самимий айтилган сўзлар замирида илқ муносабат сезилиб туради:

Ле зола рукнас-салтаната ва муқарраб ал-ҳазрат ас-салтония, Низом ас-давлати ва-д-дунё ва-д-дин
 Амир Алише э ки, бодо давлати у дар жаҳон дер.

Су ан ба мағҳи ту оростан ғараз он аст,
 ки т еши аҳли ҳунар мунассиҳе бувад моро.
 В-аи эр на манқабати офтоб маълум аст,
 Чи э ожатест ба машшота рӯи зеборо.

(Амир Алишер шу пайтгача салтанат устун, султон ҳазратларининг яқин кишиси ва давлату дину дунё низомидурки м, унинг давлати жаҳонда узоқ турсин.

Сенга мадҳ айтишдан мақсадим шуки,
 Бўлган мадҳинг ҳунар аҳлига минбар.

131
 64

Равшан бўлганидек қуёш хизмати,
мақтовга зормас-ку, гул юзли дилбар.)

Кўриниб турибдики, Атоуллоҳ Асилий самимий сўзлар билан, қисқа қилиб, бошқаларга нисбатан аниқ ва ёқимлироқ оҳангда Навоийнинг улуғлигини кўрсатишга ҳаракат қилган.

АТОУЛЛОҲ МАҲМУД ҲУСАЙНИЙ

Навоий раҳбарлиги ва ҳомийлиги остида яшаб, ижод этган адабиётшунослардан бири Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайнийдир. Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис" асарида у ҳақда шундай келтиради: *"Мир Атоуллоҳ - Нишопурдиндур. Андин илм таҳсили учун шаҳрга келди. "Кофия" ва "Мутавассит" ўқур эрди. Донишманд бўлгунча бир навъ мустаҳсан маошқа муваффақ бўлдиким, андин ортиқ мумкин эрмас. Бо вужуди донишмандлик, шеър ва муаммо ва саноеъда дағи маҳорат пайдо қилди ва муаммога кўп машғул бўлур эрди. Ҳоло сабақ касратидин анга авқоти вафо қилмас, аммо саноеъда китобе тасниф қилубдур "Бадоеъи Атоий"га мавсумдур"*²³

Ушбу иқтибосда тилга олинган "Бадоеъ ус-саноеъ" асари Навоийга бахшида этилгандир. У ўзбек ва тожик тилларига таржима этилиб, жамоатчиликка яхши таниш бўлганлиги учун ҳамда Навоий ва Атоуллоҳ муносабатларига доир Р.Мусурмонқуловнинг қатор мақолалари мавжудлигини ҳисобга олиб, бу борада муфассал тўхталиш зарурати бўлмаса керак деб ўйлаймиз.²⁴ Бироқ қўшимча сифатида айтиш мумкинки, мазкур асар ҳам Алишер Навоийнинг ташаббуси ва раҳбарлиги остида бажарилган адабиёт назариясига оид ва форс-тожик бадиёети илмининг энг охириги ютуғи

²³ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис, 122-бет.

²⁴ Р. Мусулмонқулов Навоий ва Атоуллоҳ // Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, 3- сон: Р. Мусулмонқулов. Навоий ва Атоуллоҳ муносабатлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975, 1-сон: Атоуллоҳ Ҳусайни. Бадоеъ ус-саноеъ. Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р. Мусулмонқулов. Душанбе, Ирфон, 1974.

бўлган асар ҳисобланади. Буни шундан ҳам кўрса бўладики, асарда ўша давргача маълум ва машҳур бўлган форс адабиёти назариясига оид қўлланмаларнинг энг забардастлари Умар Родийнинг “Таржумон ал-балоғат”, Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадоийқ ас-сеҳр фи дақойиқ аш-шеър”, Шамсиддин Қайс Розийнинг “Ал-муъжам фи маосири ашъори-л-Ажам” асарларига муносабат билдирилиб, муаллиф ўзининг янги фикрини далиллаш орқали уларнинг камчилик ва султмонларини кўрсатиб ўтади. Табиийки, бундай йўл тутиш ва шарқ бадиийёт илмининг ўзаро чоғиштирилиш кўлами фақатгина Алишер Навоийнинг бевосита илмий раҳбарлиги ва талабчанлиги орқалигина амалга ошиши мумкин эди. Мазкур асарни чуқур тадқиқ этган тожик олими Р.Мусулмонқулов Атоуллоҳ ҳатто биргина тажнис санъати таҳлилида ўттиздан ошиқроқ турли форс-тожик ва араб манбаларидан далил келтирганлигини қайд этган.²⁵ Ушбу ҳолат яна бир қарра Алишер Навоийнинг “формал “ жанрларга “эрмак” учун эмас, балки икки халқ адабиётини ривожлантириш ва мукаммаллаштириш ниятида онгли равишда эзгу мақсад нуқтаи назаридан ёндошганлигига ёрқин исботдир. Атоуллоҳ Ҳусайний ҳам мазкур улуг ишни рўёбга чиқариш Алишер Навоий томонидан унга юклатилганлиги ва бу ишонч учун улуг мураббийдан беҳад миннатдорчилик туйғуларини китоб дебочасида сабт этишни ўзига бурч ва фахр деб ҳисоблайди. Калом равшан бўлиши учун Алибек Рустамов томонидан таржима қилиниб, ўзбек китобхонларига тақдим этилган “Бадоеъ ус-саноеъ” нашридан Атоуллоҳнинг Навоий кўмаги далилига келтирган шукрона-эътирофини ҳавола этиш билан чекланамиз:

*“... Аммо бу кунга келиб, камолу жамоли
васфида қалам тили ожиз, юксак мақомдаги
ходимларнинг олийси, ҳазрати маҳмуд, неъматлари
волийси, амири динпаноҳу адолат амиши доғдоҳ ва
салтанат таянчию мамлакат қувончи, хоқонона давлат
асосию, ҳазрат султоннинг маҳрами хоси*

*Бўлуб мудом музаффар фасоҳат майдонида,
Балоғат аҳлидин олмиш гомодам юз таҳсин.
Амён жаҳон элига, фазлу фан жаҳони ўзи,*

²⁵ Атоуллоҳ Ҳусайни. Бадоеъ ус-саноеъ, сах.8

Эрур мақомида андин мулку миллату дин.
Хукумат аҳлига байроқ, фақиҳларга қароқ,
Қилурда ҳукм, адолат туғи тушмас қўлидин.
Кўнғил денғиз каби кенг, тенги йўқ саховатда,
Баҳор абридек андин бўлур сероб замин.
Давом этсин анинг давлати, то бордур халқ,
Ки, жорий ўлсун анинг ҳукми, раббано омин.

Ул ночиз зарраларни офтобдек назарларига манзур қилиб
тупроқтин кўтариб олдилару, илтифот била аларни
жамъ айлаб тартиб бермак фикрини эзгу кўнгулларига
солдилар ва бу бандога, ул ишни ниҳоясига еткурмакни
буюрдилару бу амрда муболаға қилдилар.²⁶

ШАМСИДДИН МУҲАММАД БАДАХШИЙ

XV аср охириги чораги Ҳирот адабий муҳитида муаммо санъатига бағишланган бир неча асарлар пайдо бўлди. Бу асарлар фақатгина муаммоларнинг гўзал бичилганлиги билан эмас, шахс номи унинг фазилат ёки камчилиги баёни остида берилиши билан айниқса, аҳамиятлидир. Бу бизга бир томондан муаммоларнинг поэтикасини ўрганиш жиҳатидан катта амалий имкониятлар очса, иккинчи томондан XV аср II ярми Ҳирот муҳитида яшаб ўтган машҳур инсонларнинг биз илғамаган фазилат ва характер қирраларини кўрсатиб беради. Айниқса, Алишер Навоий эътибори билан юзага келган кўнғилик "муаммо"га бағишланган рисолалар гўзал поэтик иборалари, ўйноқи сатрлари, чуқур мазмунлари билан муаммо санъати намуналаридан кўра етук қобилият, илҳом билан ёзилган шеърий тўпламларни эслатади. Бу эса Навоийнинг муаммо санъатига оид рисолалар яратишни шоирлик истеъдоди ва маҳорати баланд шахсларга тошширганидан далолат беради. Муаллифлар ўзларига билдирилган ишонч учун ўз асарларини Алишер Навоийга бахшида этганлар ҳамда унинг номига муаммолар айтишган, ул зоти бобаракатнинг фазилатларини акс эттиришга ҳаракат қилганлар. Шу

²⁶ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадоеъу с-саноеъ. А.Рустамов таржимаси, Тошкент, 1981, 8-бет

қабилда дунёга келган асарлардан бири Мавлоно Бадахшийнинг рисоласидир. Муаллиф ҳақида тарихчи Хондамир шундай ёзади:

*“Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Бадахший бағоят хушсуҳбат, ширин сўз, хушчақчақ, дарвишваш, латифтабъ ва фозил киши. Кўпроқ муаммо фанида катта маҳоратга эга бўлган, қарийб 30 йилдан буён бахту саодатга чўмиб олий ҳазрат амир Алишер мулозаматида кун кечирмоқда ва унинг тарбияти ҳамда инояти билан кунни тунга, тунни кунга улаб, фароғат ва осойишталикда ҳаёт кечирмоқда. Муаммо илми баёнида мукамал бир тазкира битган”...*²⁷

Кўриниб турибдики, у Навоийга анча қадрдон бўлган олимлардан экан. Мир Алишер ҳам у ҳақда “Мажолисда” илиқ гаплар айтади:

*“Мавлоно Муҳаммад Бадахший-Кундузнинг Ишкамиш отлиқ кентидур. Аввали ҳолида андин таҳсил учун келиб, Самарқандга борди ва бир неча вақт анда сабақ ўқуб Ҳирийга келди... Ҳоло табъ аҳли орасида андин сомонликроқ киши йўқдур. Подшоҳ ва гадога мақбул ва мулоимдур. Ва бу муаммо фанида рисола битибдурким, кўп эл орасида машҳур ва шоеъдур...”*²⁸

Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида Бадахший “Рисолаи муаммо”сининг бир неча қўлёзма нусхалари мавжуд. Шулардан бири 1805 йили Муҳаммад Мусо валади Саид Амин Хожа томонидан настаълик ёзувида кўчирилган қўлёзма нусха бўлиб Ҳусайний, Навоий ва Жомийларнинг муаммога бағишланган ишлари билан бир муқова остида жойлаштирилгандир. Рисола қуйидаги ҳамд билан бошланади:

*“Эй воситаи жавҳари ашъё номат,
В-эй робитаи гавҳари ашъё номат.
Аз номи ту мушжули Бадахши ҳал шуд,
Эй, зобитаи ҳалли муаммо номат.*

²⁷ Навоий замондошлари хотирасида, 75-бет.

²⁸ А.Навоий. Мажолис ун-нафонс, 127-бет.

*Муаммо каломест, мушаъар ба хуруфи мураттаби китобӣ исме аз асмо ба тариқи ишорату имое, ки матбуи таъби пок ва манзури назари аҳли идрок бошад*²⁹

(Эй борлиқнинг таркиби воситаси номинг борлиқни боғлаб турувчи гавҳар сенинг номинг. Сенинг номингдан Бадахшийнинг мушкили ҳал бўлди, Эй, муаммо ечишнинг мезони номинг.

Муаммо бир тартибда ёзилган ҳарфларда яширинган исмни таъби пок идрок аҳлига бўйсинувчи ва манзур бўлган имо-ишоралар орқали исм чиқаришдан хабардор этувчи каломдир.)

Бадахший муаммонинг юқоридаги қисқача таърифидан сўнг, биринчи навбатда Амир Алишер номига муаммо келтирадики, бу хос эҳтиром ифодасидир:

*Агар дил мекунад аз меҳри моҳ гоҳе таманное,
Вале аз меҳри ў ёбад хушӣ ҳар лаҳза доное.*³⁰

(Агар дил ойдан гоҳида меҳр таманно қилса, унинг (Навойининг) меҳридан эса ҳар лаҳза доно қалби шодликка чўлғанади.)

Кўрииб турганидек, мазкур байт муаммо эканлигини назарга олмасак, нафис бадий санъатларга бой ва чуқур гоёга эга бўлган шеър бўлаги сифатида кишида маълум таассурот қолдирадики, бу муаммо жанрини “формал жанр” дегувчилар фикрига тўтри келмайди. Умуман, муаммода кимнинг ёки ниманинг исми яширилиши муносабати билан унга тааллуқли бирор нарса, масалан, фазилати ёки камчилигига ишора ҳам этилади.³¹

Юқоридаги муаммолардан сўнг китобнинг ёзилиш сабаби ҳақида сўз юритилади: “... Бар арбобони фанни муаммо ва воқифони баёни рамзу имо пушида

²⁹Шамсиддин Муҳаммад Бадахший. Рисолаи муаммо. ЎзФАИШИ, N 4565, 73^a - варақ.

³⁰Биз ўз олдимизга Навоий замондошлари мадҳияларини ёритишни мақсад қилиб қўйганимиз туфайли бу ва кейинги муаммоларнинг ҳаллини кўрсатиб ўтиш зарурати йўқ деб ўйлаймиз.

³¹Бу ҳақда И.Зоҳидовнинг рисоласида етарлича мисоллар келтирилган.

намонадқи ғараз аз тасвиқи ин рисола ба тартиби ин мақолаарзи чанг муаммоестки... ба шарафи илтифоти назари файзосори ҳазрати ҳақойиқпаноҳи маорифдаспгоҳ, ҳомии шаръу муршиди номи, муқтадои хўжаста фаржоми, изҳори исми шарифаш хиради хурдабин адаб намешуморад, мушарраф гашта, ба ташрифи қабули хотири хатири кимъетаъсири муқарраб ал-ҳазрат ал-султония, ки дар муаммои гузашта ном ва лақаби киромаш ба тариқеки, шурӯъ дар он меравад, имло ёфт, мақбул шуда буг ва он ба тартиби қавоиди ин фанни мазбут ва марбут даст намедог. Ложарам, ба аъмоли сегона, ки "тасҳилий", "таҳсилий", "такмилий" аст, эҳтиёж уфтот".

(... Муаммо фани арбоблари ва рамзу имо баёнидан хабардорга маълум ва равшан бўлсинким, бу рисолаи ёзишга сабаб, каминанинг бир қанча муаммосидурким, ҳазрати ҳақиқатпаноҳ, шариат ҳомийси, номдор устознингким, исмини тилга олиш одобдан эмас, фазли назари илтифотига сазовор бўлиб, ул Ҳазрати Султон яқин кишисинингким улуг номи ва унвони юқоридаги муаммода кўрсатилди (Навоий -Ш.С.) кимётаъсирили муборак хотири қабули шарафига муяссар бўлган эди. Аммо улар бу фаннинг қонун-қоидалари тартибига тўғри келмаганлиги сабабли, уларни "тасҳилий", "таҳсилий" ва "такмилий" амалларига (бўлимлар) ажратишга эҳтиёж туғилди.)

Маълум бўляптики, Бадахший муаммоларининг Мир Алишерга маъқул бўлганлиги рисолаининг туғилишига туртки бўлган экан.

ҲУСАЙН бин МУҲАММАД ал - ҲУСАЙНИЙ

Амир Алишер илтифотларидан баҳраманд бўлган яна бир олим Ҳусайн бин Муҳаммад ал-Ҳусайнийдир. Унинг ҳаёти борасида жуда ҳам кам маълумотларга эгамиз. Хондамир асарларида у ҳақда маълумот йўқ. Унинг бизгача етиб келган "Рисолаи муаммо" аса-

ридан, у бу санъатнинг назарий ва амалий жиҳатларини пухта эгаллаган мутахассис ва Амир Алишер билан яқин ижодий алоқада бўлганлиги англашилади. Асар дебочасида шундай ёзилган: " ... фақири ҳақир Ҳусайн бин Муҳаммад ал Ҳусайниро чанд муаммо буг, ки зарра мисол аз партави илтифоти офтоби синеҳри макрамаш ва камоли найири авжи азамату жалол, умдатул-салтанат соҳибқирони комёб, ҳомийи шаръи фаёз, онки исми эшон рафъимаконаш хуршидвор аз матлаи ин муаммо телуъ менамояд... Амир Алишер... шарафи намоиш ёфта буг ва ба назари алтофи он ҳазрат симати кушоиш пазируфта..."³²

("... бу фақири ҳақир Ҳусайн бин Муҳаммад ал-Ҳусайнийнинг бир қанча муаммоси бор эдиким, зарра мисол саховатли синеҳр офтоби, азиму маҳобатли ёритқич камоли, камёб соҳибқирон салтанатининг асоси, шариат ҳомийси илтифоти биланким, ул кишининг азим исми қуёш каби ушбу муаммо матласидан (муаммони кейинроқ келтирамиз-Ш.С.) ярқираб кўринади...Амир Алишерга кўрсатилиб эрди ва ул ҳазрат назарига очиклик билан қабул қилинди.")

Демак, Ҳусайний муаммолари Навоий назаридан ўтказилганлиги табиийки, рисола тузишга даъват бўлганлиги кўриниб турибди. Шунингдек, рисола муаллифи аксар муаммоларни Абдурахмон Жомий кўздан кечириб берганлигини ёзади:"... аксар муаммиёти ин мухтасар аз назари кимёасари ҳақойиқпаноҳи, мазҳари файзи илоҳи, ки хиради хурдагон тасриҳи номи бо эҳтиромашро хилофи адаб дониста ба забони рамзу имо адо менамояд (Жоми...) шарафи илтифот ёфта буг..."

(...бу мухтасар рисоланинг кўпгина муаммолари ҳақиқатпаноҳ, илоҳий файзни кўриниши бўлмиш, номларини тилга олмоқ одобдан ташқари саналганлиги учун рамзу имо тили бирла айтилур (шу ерда Жомий номига муаммо келтирилган - Ш.С.), ул зотнинг кимёасари назари илтифотига сазовор бўлган эди.) Ушбу қайд, ўз навбатида Ҳусайнийнинг Ҳиротда яшаганлиги ва Навоий муҳитида ижод этганлигидан

³²Ҳусайн бин Муҳаммад Ҳусайний. Рисолаи муаммо. ЎзФАПИ, N 4587. Дебоча, 1⁶-варақ.

далолатдир. Асарнинг 904 ҳижрий йилида (1499) Ҳиротда ёзилганлиги ҳам шундан гувоҳлик беради. Бироқ, ўзининг "Мажолис ун-нафоис" тазкирасида Хуросон ва Мовароуннаҳр, айниқса Ҳиротда истиқомат қилувчи барча шоир ва шоиргаъб олим ва фозилларга эътиборини қаратган Алишер Навоий Ҳусайнийга муносабат билдирмаган. Бу ҳол бизни таажжублантириб, балки муаллиф исми қисқартирилган шаклда берилмаганмикан деган ҳаёлда "Мажолис"ни яна бир қарра кўздан кечирдик ва муаммо санъати билан алоқадор икки Ҳусайнийни учратдик, тўғрироғи, бири Мир Ҳусайн Муаммоий, иккинчиси Паҳлавон Дарвиш Муҳаммаднинг укаси Ҳусайнийдир. Мир Ҳусайн Муаммоий ҳақида Навоий шундай ёзади: *...Нишонурдиндур. Шаҳрда таҳсил қилди. Онча ҳамида ахлоқ ва писандида автори борким, шарҳидин қалам тили ва қаламзан илиғи ожиздур ва валоят осори ҳолидин пайдо ва фано нозуклигин ул ерга еткурдиким, андин ўтмак мумкин эрмас ва ҳукм қилса бўлурким, бу йўлни банд қилди...*³³

Ҳусайний ҳақида эса Паҳлавон дарвеш Муҳаммад фикрасида гапира туриб, охирида: *"Иниси Ҳусайний ҳам муаммо айтур: "Маж" исмига бу муаммо анингдурким"*³⁴ деб унинг муаммосини келтиради. Шундан бошқа бу муаммочи ҳақида ҳеч қанақа маълумот учрамади. Бир қараганда, Мир Ҳусайн Муаммоий ўз замонасида муаммо санъатининг ўткир билимдони ҳисоблангач, рисола ёзиб уни Навоийга тақдим этган бўлиши мумкин. "Мажолис" қайта таҳрир этилган 903 ҳижрий (1497-98) йилида Мир Ҳусайн ўз умрини интиҳосига етказаётган киши кўринади. Бунга Навоийнинг уни удуглаб гапиришидан ҳам хулоса чиқариш мумкин. Тадқиқ этилаётган рисола эса тахминан 904 ҳижрий (1499) йилида, яъни "Мажолис" таҳриридан қарийб бир йил кейин оққа кўчирилган. Шунинг учун Навоий тазкирасида бу асар ўз зикрини топмаган бўлиши мумкин. Иккинчи Ҳусайнийга келсак, "Мажолис" таҳрир этилаётган пайтда у энди Ҳирот адабий муҳитига танилиб келаётган иқтидорли ёшлардан бўлса керакки, Навоий икки огиз гап билан иниси ҳақида сўз юритилаётган фикрага илова қилиб кетган бўлса ажаб эмас. Агар уни рисола муаллифи деб

³³ Мажолис ун-нафоис, 128-бет.

³⁴ Ўша асар, 140-бет.

қарасак, унда унинг Навоийдан ва Жомийдан маслаҳат сўраб, бир қанча муаммоларини кўрсатганлиги ҳақиқатга яқинроқдек туюлади. Бироқ қўлимиздаги рисолада Навоий тилга олган "Мажд" исмига муаммо йўқ. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида "Рисолаи муаммои Ҳусайний"нинг эллиқдан ошиқ қўлёзма нусхалари мавжуд бўлиб, уларда муаллиф "Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Ҳусайний" деб кўрсатилган. Бизнингча Ҳусайн Муаммоий рисола муаллифи бўлиши керак. Алишер ҳам, у киши мапҳур шахс бўлганлигидан исм-шарифини тўлиқ ёзиб ўтиришни зарур деб билмаган кўринади.

Мир Ҳусайн "Мажолис" қайта таҳрирдан чиқарилган йили рисола ёзишга киришган ва уни тез орада тугатиб, Навоийга тақдим этган. Бу китоб Ҳусайн Муаммоийнинг асосий ва унинг номини адабийлаштирган бирдан-бир асардир. Тўғрироғи, унинг "тўқсон тўққиз исмига муаммо" номли пайгамбар, унинг издошлари ва йирик руҳонийлар номига битган муаммолардан иборат тўплами ҳам бор. Аммо тўплам содда ва жузъий бўлгани учун унчалик қийматга эга эмас. Рисола кўчирилгандан сўнг бирмунча вақт ўтмай, Мир Ҳусайн оламдан ўтади.

Рисола оллоҳга анъанавий ҳамд билан бошланади ва юқорида келтирганимиз, яъни муаммоларнинг Навоий назаридан ўтказилгани ҳақидаги жумлалардан сўнг Амир Алишерга бағишланган муаммоларнинг баъзилари келтирилган:

*Меҳру моҳи оламиё дар авжи рифъат карда жо,
Моҳу анжумро ба хоки раҳгузарат илтижо.
Ҳаст васфаш берун зи ҳағду адо,
Бассит улоҳ зиллаҳу абадо.*

(Олам қуёши ва ойи юксакликнинг энг чўққисида жойлашгандирлар, аммо ой ва юдузлар сенинг йўлинг тупроғидан ҳомийлик истарлар, яъни қуёш ва ой осмоннинг энг чўққисида жойлашган, сен эса улардан ҳам шунчалик юксакроқдасанки, улар сенинг босган йўлингда ётибдилар. унинг (Навоийнинг) таърифи ўзининг олий чегарасидан ҳам ўтмишдир, худонинг паноҳида абадий турсин.)

Яна:

Он гул, ки з-асрори яқин пардакушост,

*Олам ба жавоҳири маони орошт.
Аз нури азал оинаи гайбнамост,
Дар маърази он чист муаммо пайдост.*

(У дилки, яқиний илмлар сиридан парда кўтарувчи, оламни маъно жавоҳирлари билан безатувчи, азал нуридан гайбдан сўзлагувчи оинадир, унинг бағрида муаммо пайдо бўлур.)

Ёки, мана бу қитъага назар солайлик:

*Эй, шуда мафтўҳ дарҳои беҳишт бар замир,
Дар замират арсаи олам матоеъе бас ҳақир.
Вақф шуд давлат тамом аввал ба он хоки қадам,
Нест сонии ту, эй динпарвари дардунсарир.
То ки бошад Машириқу Мағриб бар атрофи фалак.
Офтобу Муштарӣ бодо туро фармонназир.
Шуд гадои остонат з-он бувад болои чарх,
Шоҳи анжумро алам пай, дар пай, эй равшанзамир.
Дил зи таъзиму жалол аз ҳар тараф бар хоки роҳ,
Дига халқеро бар он дар к-аз аҳли дору гир.
Рӯи бар оина меҳоҳад зи меҳру моҳ дилаш,
З-он ба хишти фарши кўят дига сояд чархи пир.
Саркашонро бо шафеъе рӯи сӯи он дар аст.
Жуста хоки остонат ҳам фақирӯ ҳам амир.*

(Эй, замирингга жаннат эшиклари очилгувчи зот, замиринг олдида олам арзимас мато. Сенинг хоки пойингга барча давлат вақф бўлди, чунки сен каби динпарвар бошқа йўқ. Фалак атрофида Машриқу Мағриб бор экан, Қуёш ва Муштарий сенинг ҳукмингга ҳозир бўлсин. Чархнинг юксаклиги сенинг остонанг гадоси бўлганлигидан, юлдузлар шохининг (қуёшнинг) байроғи чархнинг юксак маконида ҳилирайди. Дил ҳукмронларнинг ҳар тарафдан келиб, эшигинг олдида тўлангани ва сенга таъзим қилиб, сени шарафлаганини кўрди. Сенинг софлигингни ўзи билан таққослаш учун қуёш ва ой ўзларини ойнада кўрмоқ истарлар ва мўйсафид чарх кўзларини сенинг кўйинг гишгига сургади. Бош тортганлар (дарвешлар) ҳомийлик излаб келувчи эшик сенинг эшигингдир, фақир ҳамда амирлар сенинг остонанг тупроғига зор.)

Бу қитъа Амир Алишерга бағишланганлиги кўриниб турибди. Айниқса, диққатга сазовор жойларидан яна бири шуки, ундаги байтларнинг ҳар бири муаммо санъати билан безалгандир.

Умуман олганда, ушбу рисолада беш юзга яқин муаммо бўлиб, унда XV аср II ярмида Хуросон ва Мовароуннаҳрда машҳур бўлган кўпгина атоқли кишиларнинг номлари учрайди. Алишер Навоий шахсига ўн бир муаммо ағалган. Муаллиф рисолаи Фоний ва Мир, яъни улуг амир номига тугаллайди:

Фоний:

*Он кас, ки жаҳон надида монангаи ў,
Бого абади давлати поянгаи ў.
Хоҳи аз вафо, дило, барори номе,
Сар неҳ шу, ба жои қадами банди ў.*

(Ул кишиким, жаҳон у кабини кўрмаган, Унинг мустаҳкам давлати адабий турсин. Эй дил, агар сен вафодан ном чиқармоқчи бўлсанг, унинг бандалари қадам-жоларига бошингни қўй.)

Мир:

*Зи баҳри расидан ба иззу шараф,
Чу ин номаро хомаи хушхиром.
Биёрост аввали азон, номи беҳ,
Ки бошаг бар ў низ хатми калом.³⁵*

(Иззату шарафга етиш баҳридан,
Хатга етишгандек хушхиром қалам.
Беади номанинг аввалин ул ном,
Бўлсин шу ном ила рисола тамом.)

Рисоланинг Мир Алишерга бағишланиши ва охирида ҳам номининг тилга олинганлиги Мир Ҳусайннинг Навоийга бўлган юксак ҳурматини ифодалаганига қолмасдан, XV аср форс-тожик адабиётида муаммо санъатининг ривожига алоҳида эътибор билан қараган Алишер Навоийдан беҳад миннатдорчилик белгисидир.

³⁵ Мир Ҳусайн б. Муҳаммад Ҳусайний. Рисолаи муаммо, 11^б-варақ.

МУҲАММАД АҲЛИЙ ШЕРОЗИЙ

Алишер Навоийга бағишланиб, унинг сифатлари таранум этилган юқорида мазкур бўлган мадҳиялардан ташқари, замон шоирлари унга гўзал қасидалар бағишлаганлар. Кўп қидиришлардан сўнг қўлга киритилган шундай қасидалардан бири Аҳлий Шерозий қаламига мансуб бўлиб, ўрта асрлар шеърлятида учрайдиган "маснуй қасида", яъни шарқ поэтик санъатлари воситасида ёзиладиган қасида турида Алишер Навоий номига мувашшаҳ этиб тузилган.³⁶

Мавлоно Аҳлий Шерозий XV асрнинг иккинчи ярми, XVI асрнинг бошларида яшаб ўтган бўлиб, ўз даврининг етук шоирларидан ҳисобланган. Бунга кўпгина тазкиралардаги унга доир илиқ сўзлар, бизгача сақланиб келган куллиётидаги ранг-баранг газалларининг юқори савияси кафилик бера олади. Унинг девондан ташқари, "Шам ва парвона", "Сеҳри ҳилол" номли икки достони ҳам мавжуддир.

Алишер Навоий "Мажолис ун - нафоис"да шоир ҳақида шундай ёзади:

*"Мавлоно Аҳлий - Шерозлиқдур. Ҳамоноки, шолиби илмиғи бор. Назмлардин ҳар синф шеърда маҳоратлиғи кишидур, батаҳсис қасида услубида. Неча қатла Шероздин рангин қасидалар айтиб юбориб эрди. Бу яқинда Ҳожа Салмон Соважий маснуй қасидасига жавоб айтиб, бир гариб рубоий дағи изофат қилиб юборибдур."*³⁷

Кўриниб турибдики, Аҳлий Навоийнинг хос эҳтиромига сазовор бўлган ижодкорлардан экан. Фурсат Шерозийнинг "Осори ажам" тазкирасида ҳам шерозлик шоир ва аҳли илм ҳақида келтирилган маълумотлар ичида қуйидагилар эътиборга лойиқдир: "...Мавлоно Аҳлий Шерозий - номаш Маҳаммад, мавлудаш Шероз, аз жумлаи урафои соҳиби жоҳ буда ва дар фунуни шеър, хосса,

³⁶ Мазкур қасида топилганиги ҳақидаги дастлабки маълумот муаллиф томонидан эълон қилинган. Қ. Ранг. Ш. Сирожиiddинов. Алишер Навоийга бағишланган қасидалар ҳақида /Бадий адабиёт ва адабий тил масалалари. Самарқанд, 1991, 3-10-бетлар.

³⁷ А. Навоий. "Мажолис ун-нафоис" Асарлар. X11 жилд, Тошкент, 1966, 165-бет.

қасидаи маснуия камоли маҳоратро дошта, дар муқобили қасидаи маснуияи Хожа Салмон Сожавӣ се қасида дар мадҳи Амир Алишер гуфта ва беҳтар аз он гуфта ва онҳо дар назди фақир мавжудаст ва маснави мавсум ба "Сеҳри ҳилол"ки, дар ҳар шеър се санъат аз санойиъи илмий-бадий ба кор бурдаки, ақл дар он ҳайронаст ва уро низ девоне аст кабир, давоздаҳ ҳазор байт ва рисола дар илми муаммо, рисолае дар илми аруз ва қофия. Қариб ҳаштод сол умр намуда, дар санаи 942 ҳижри вафот ёфта, дар тарафи дасти чапи хожа (Ҳофиз Шерозий - Ш.С.) мадфунаст³⁸

(...Мавлоно Аҳлий Шерозий, исми Муҳаммад бўлиб Шерозда таваллуд топгандир. У олий мартабали донишмандлардан бўлиб, шеър фанида, айниқса маснуъ қасидалар бобида маҳорат камолотидадир. Хожа Салмон Сожавий йўлида Амир Алишерни мадҳ этиб уч қасида айтган ва ундан ҳам яхшироқ айтгандир. Улар (қасидалар-Ш.С.) фақирнинг ёнида мавжуддир. Шунингдек, "Сеҳри ҳилол" номли маснавийси борким, ҳар шеърида илмий - бадий санъатлардан уч санъат ишлатилганки, ақл унга ҳайрон. Унинг 12 минг байтли девони ҳам бор, муаммо, аруз ва қофия илмларига оид рисолалари мавжуд. Қарийб 80 йил умр кўриб, 942 ҳижрий йилида вафот этди. Хожанинг чап тарафида дафн этилган".)

Шу каби фикрлар "Мажолис ул -мўъминин" тазкирасида ҳам учрайди.³⁹ Юқоридаги тазкиралардан Аҳлий Шерозий моҳир қасиданавис шоир эканлиги англашиляпти. Е.Э.Бертельс "Навоий" монографиясида Аҳлий Шерозий ҳақида сўз юритар экан, унинг уч қасида ёзганлигини, улар Навоий, Султон Яъқуб Оққунонлининг биродари Юсуфшоҳ ва Шох Исмоил Сафавийга бағишланганлигини айтиб ўтади.⁴⁰ "Осори аҷам" даги қайдни ҳисобга оладиган бўлсак, у Алишер Навоий мадҳида бир эмас, балки уч қасида ёзган бўлиб чиқади. Қасида кўчирилган қўлёзма тепасида "Қасидаи аввали дар мадҳи Амир Алишер" ёзуви ҳам далилдир. Бунга Навоийнинг "неча қатла (!) Шероздин рангин қасидалар

³⁸ Фурсат Шерозий. Осори аҷам. Тошбосма, Ҳинд, 1896, 471-бет

³⁹ Нуруллоҳ Шунтарий. "Мажолис ул-муъминин". Табриз, Хожи Иброҳим нашри, XIX аср, 514-бет

⁴⁰ Е.Э.Бертельс. Навои и Джами. Избр. труды. Москва, 1965, стр. 39

айтиб юбориб эрди” деган фикрини илова қилсак, бу уч фикр бир-бирини тасдиқлагандек туюлади. Шунингдек, Лутфали Озарнинг “Оташкада” тазкирасида ҳам “Осори ажам” маълумотларига оҳангдош сўзлар мавжуд:

“...Мавлоно Аҳлий саромади фусаҳои замон ва сардафтари фусаҳои суҳандон ва дар фунуни шеър дар камоли маҳорат ва қасоиди маснуъ (кўплик формасида келаётганлигига эътибор беринг —Ш.С.) дар муқобили Сайид Зулфиқор Ширдой ва Хожа Салмон Соважӣ дар мадҳи Амир Алишер Навоий гуфта ва беҳ аз ҳар ду гуфта⁴¹ ...”

(... Мавлоно Аҳлий замон фасихдари саромади, суҳандон фасихдар бошчиси ва шеър фанида маҳорат камолатидадир, Сайид Зулфиқор Ширдой ва Хожа Салмон Соважӣ услубида Амир Алишер Навоийга маснуъ қасидалар бағишлаган ва уларнинг ҳар икковидан ҳам яхшироқ айтган.)

Қўлимиздаги маснуъ қасида Амир Алишер номига мувашшаҳ эгилган бўлиб, 150 байтдан иборат. Қасида ЎзФАШИ қўлғиналар фондида сақланаётган 2206 инвентарь рақамли “Куллиёти Аҳлий Шерозий” девонининг охирига жойлаштирилган бўлиб, чиройли, нафис настиълик хатида кўчирилган.

Аҳлий қасидани ёзиб тугатгач, шахсан ўзи Ҳиротга келиб, Навоийга тақдим этган. Бу ҳақда Амин Аҳмад Розий ўзининг “Ҳафт иқлим” тазкирасида қайд эташни лозим топганлиги диққатга сазовордир: “... мавлоно Аҳлий бо сафоии зеҳни салим ва зуккотаъби мустақим, аз жамиъи шуарои замонаи худ имтиёзи фаровон дошт... пас азонки ба Ҳирот таважҷух намуд, қасидаи маснуъи Хожа Салмонро маъ зиёдати татаббуъ намуда, ба номи Амир Алишер мувашшаҳ гардонид ва силаи аржманд ёфт.”⁴²

(... мавлоно Аҳлий салим зеҳнининг поклиги, зукко таъблиги билан ўз замонасининг жами шоирлари ўргасида анча имтиёзга эга эди. ... Ҳиротга келганидан сўнг Хожа Салмоннинг маснуъ қасидасига ортиги билан татаббуъ

⁴¹Лутф Алибек Озар. Оташкада. ЎзФАШИ, N793, 253^a-варақ.

⁴²Амин Аҳмад Розий. Ҳафт иқлим. ЎзФАШИ, N617, 83^a-варақ.

қилиб, Амир Алишер номига мувашшаҳ этди ва муносиб тақдирланди.)

Қасида дебоча билан зийнатлангандир. Унда қасиданинг Амир Алишерга бағишланганлиги ҳақида сўз юритилган:

"...Баъд аз фароғи мутолаа ва мушоҳадаи синоеъи бағоеъи қасидаи маснуъ ки рақамзадаи килки латойиф шиёр, мафхар аш-шуаро Хожа...Салмон Соважй аст ... ба- тариқи татаббуъ иншо намуданг мувашшаҳ, ба алқоби шариф, бадаввуну ин синоат ва хуружии ин бизоат, ами- ри кабири олами адл, амир ул-умаро, малиҳо ал-фуза- ло, Мулоз ул-фуқаро, асаг-ал-маорик, Шиблий ал-масо-лик аз оммал-ислом ва-л-муслимин, низом ал-хақ ва-г- давла ва-г-дунё, ва-г-дин Алишер .

Байт:

*Онки нашъу намои гулшани даҳр,
Ҳама аз офтоби ҳиммати уст.
Сурхруйи - и фазл имруз
Чун ақиқ, аз суҳайли давлати уст.*

(Шоирлар фаҳри Хожа Салмон Сожавийнинг латиф қўли билан ёзилган маснуъ қасидани мутолаа қилиб бўлгандан сўнгра, татаббуъ қабалида одил оламнинг улуг амири, амирлар амири, фозиллар малиҳоси, фақирлар пуштипаноҳи, шери майдон, ислом ва муслимлар олами маслаклари Шиблийси, дин, дунё, давлат ва ҳақиқат ни- зоми Амир Алишернинг шариф номига мувашшаҳ этиб ёзилди.

Байт:

*Улким, даҳр гулшанининг нашъу намоси,
барча унинг ҳиммат офтоби нуридан
бахраманд. Бугун фазл аҳли юзини ақиқ каби
қизилиги (руҳи бардам, бахтиёрлиги) унинг
давлати суҳайлидандир (юлдузидандир).*

Қасида бир байтдан тўрт байтгача бўлган 69 банддан ёхуд китъадан иборатдир. Ҳар банддан бир маснуъ байт истихроҷ қилинади, яъни чиқарилади.

Бундай маснуъ байтлар сони 70 тага яқин. Биз ушбу ишимизда эътиборни Навоий мадҳига қаратаётганимиз учун ҳам қасиданинг ёзилиш услуби, поэтик маҳорати ҳақида тўхталмастикни лозим кўрдик. Фақат икки огиз сўз маснуъ қасида тарихи ҳақида.

Маълумки, Шарқ поэтик санъатларини қай даражада ишлатиш ижодкорнинг маҳорат даражасига боғлиқдир. Ўрта асрлар шоирлари ўз асарларида нутқ бадий воситаларининг турли-туман шаклларини қўлаб, ўз маҳоратларини намойиш қилганлар. Айниқса XIV аср шоири Салмон Сожавий бошлаб берган, ўнлаб поэтик санъатларни ўз ичига олган маснуъ қасида услуби

бу йўналишда энг юқори чўққисига кўтарилди. Кейинги асрларда ҳам кўпчилик шоирлар бадийёт оламида куч синашиш воситаси сифатида қасидаи маснуъ ёзишга қўл урганлар ва Салмон қасидасига татаббуъ ёзганлар. Маълумотларга қараганда, Соҳиб Балхий, Фасиҳ Румий, Дарвиш Мансур Сабзаворий, Ҳофизали Жомий, Аҳлий Шерозий, Қатилий каби форс-тожик шоирлари қаторида Навоий ҳам татаббуъ қилган экан. Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзади: ... Яра суханпардоз устози олишон Хожа Калимиддин Салмонки, қасида майдонининг чобуксуворициур ва ўз замонининг беназир сухангузори, машхурдурки, чун маснуъ қасидаси тартибига қалам сурубдур, ўн секкизда итмом еткурубдур. Воқеан ише қилибдурки, назм аҳли анинг тааммуқида ҳайрон ва тааммулида саргардондурлар. Тарсиъ санъатиким, матъладин ўзга байтда бўла олмас, ул қасиданинг агарчи мустахраж матлаи ростдур, аммо асли матлаъда аввалги мисранинг бир лафзига тахалуф қилибдур ва матлаъ будурким:

*Сафои сафвати руют бирехт оби баҳор
Ҳавои жаннати куют бибехт мушки тотор*

Бу матлага татаббуъ қилгон кўп суханварлар ва назмгустарлар чун муқобалада дебдурлар, лат ебдурлар. Бу фақирнинг матлаи будурким:

*Чунон вазид ба бўстон насими фасли баҳор,
К-из он расид ба ёрон шамими васли нигор*⁴³

⁴³ А. Навоий. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. Асарлар, 15томлик XIV жилд. Тошкент, 1967, 125-бет.

Аҳлий Шерозий ўз қасидасини шундай бошлайди:

*Насими кокули мушкин к-орост чун ту, нигор
Шамими сунбули пурчин кужост мушки татор.
Шамим хезаг аз оҳу вале на з-ин хуштар,
Насими гул вазаг, аммо чунин на анбарбор.*

(Мушкли кокулнинг шабадаси сен турганда
кимдан эсади, жингала сочингнинг хушбўйлиги
шунчаликки, тотор мушкига йўл бўлсин.
Оҳудан ҳам хушбўй ҳид таралади, аммо
бунчалик ёқимли эмас, гулдан шабада
таъсирида ёқимли ҳид таралса ҳам
бунчалик хушбўй эмас.)

Агар Навоий ва Аҳлий маснуъ қасидалари мат-
ласини солиштириб кўрсак, шу нарса аён бўладики, Аҳ-
лий Салмон Сожавий қасидасига татаббуъ қилиб, Амир
Алишер номига мадҳия ёзар экан, Навоийнинг маснуъ
қасидасидан илҳомланган бўлиши мумкин, Сабаби,
Аҳлий улуг шоирга мадҳ ёзаётганлиги учун ҳам қасида
бошидаёқ унинг байтига мос сўзлар топа олган, Навоий
байтидаги "баҳор фаслининг насими етиб, ундан
дўстларга ёр васлининг хушбўй ҳиди келди", деган
маънода юқорида келтирганимиз, қасида насибига
ибтидо қилган. Бизнингча, бу ўзига хос поэтик приём
бўлиб, Навоийда қасидага нисбатан ижобий кайфият
туғдирган бўлса, ажаб эмас.

Аҳлий қасида ёзиш қонун - қоидаларига биноан
узундан-узун кириш қисми-насибдан сўнг мақсадга кў-
чади:

*Пайи чи баста забон, гашта гум зи худ булбул,
Магар кушода забон соҳиби ямину ясор.*

*Низомиддин Алишер пешаи ислом,
ки ёфт лавҳу қалам аз шиораш истеҳзор.*

*Умур-и ҳашмат аз ў хотами пазируфта
Румузи ҳикмат аз у ношенуфта дар асрор.*

БАНҚА ИСТИҚБОЛ ИҶТИМОИЯТИ ШИОРИ ВА ҚАСИДАЛАРИ

(Не сабабдан булбул жимиб қолди ва ўзлигин йўқотди? Наҳотки борлиқ олами оғиз очган бўлса (тилга кирган бўлса) . Низомиддин Алишер, у-ислом пешаси, лавҳу қалам унинг шиоридан мадад олгандир. Унинг буюк ишлари (тарихда)муҳрлангандир, унинг ҳикмат сирларини сирлар олами эшитмаган).

Шерозий ушбу банд-гуризгоҳдан қуйидаги санъат - байтни истихрож этади:

*Безабон гашта зи ҳуд булбул, дилсухта рафта,
магар аз соҳиби сайфу қалаж ашъори шенуфта.*

(Булбул тилидан айрилиб,
жигар - бағри эзилиб кетди,
наҳотки, қиличу қалам соҳибининг
шеърларини тинглаган бўлса?)

Навоийнинг шеърлари шунчалик мусиқий, дилкаш ва наволики, уни эшитиб ҳайратда қолган булбулнинг тили тугилиб, овози чиқмай қолди, демоқчи шоир. Мазкур истихрожий байтлар қасиданинг асосий матнига алоқадор бўлмаса-да, аммо ундаги гоёга хизмат қилади, яъни улар ҳам ўз мазмуни ила Алишер Навоий мадҳини ёрқинроқ бўёқларда кўрсатишга ҳисса қўшади.

Алишер Навоий сўз санъатини олий чўққисига кўтарганлиги ва суҳан аҳлига ҳомийлик қилганлиги замондошларининг чуқур эҳтиромига сабаб бўлган:

*Муравваже, ки чунон тоза сохт жони суҳан,
Ки баста чашми хирад аз тасаввураш, ангор.*

(Ҳомийким, суҳан жонини шундай тоза (янги) қилдики, хирад (ақл) кўзи буни тасаввур қилишга ожиз.)

*Малойиқ аз талаби ҳамдамиш бар дару бом,
мулук аз тамаи маҳрамиш бар дарбор.*

(Мирнинг обрў-эътибори сўз санъаткори сифатида шунчалик ошдики, султонлар уни ўзларига яқин қилиш учун саройларида,

малойиклар унга ҳамдам бўлиши учун ҳамма жойда
мунгазирдирлар.)

Навоийнинг ўзи ҳам сўз буюклиги йўлида бар-
чага ҳамдаму маҳрамдир:

*Тоза жони сухан аз ҳамдамиш,
баста чашми хирад аз маҳрамиш*

(Ҳамдамлигидан сухан жони камолотда.
Маҳрамликда ақл бовар этмас юксакликда.)

Ёки, Навоийга мурожаат қилиб:

*Малик, Мулкати сухан, ки нахуст,
дам ба тавфиқи ҳамдамат буда.*

*гайри қилкат касе зи зулфи сухан,
гиреҳи насру назм накушуда.*

*ҳеч кас бе насими марҳаматат
гарди меҳнат зи чеҳра назудуда.*

(Сен сўз мулкининг султони дурсан
Омад сенга ҳамиша ҳамдам.
Сендан ўзга киши сухан зулфидин насру-назм
туғунини еча олмаган,
Ҳеч ким сенинг марҳаматинг шабадасисиз,
юзидан қийинчилик чангини тозалай олмаган.)

Аҳлий Навоийнинг очиққўллигини, сахийликда
Хогами Тоийдан ўтишини унинг қўлларини Нил дарё-
сига қиёс қилиш орқали тасвирлайди:

*Ажаб магор з-и дасташ ки каргаам монанг
ба баҳри Нил, ки жори бувад аз у анҳор.*

*Латойифи карамаш коми халқ шаҳри доғ,
кафи инояти ў шуғ чу баҳре аз исор.*

(Ажабланма, агар мен унинг қўлини Нил денгизига қиёсласам, ундан кўплаб дарёлар оқиб чиқади. Унинг иноятли кафи ҳам садақа тарқатишда денгиз мисол бўлиб, Нилдан дарёлар оқиб чиққанидек, унинг кафидан ҳам иноят оқиб туради.)

Навоий дўстларига баъзида аччиқ гапирса ҳам, унинг замирида яхши нияту, очиқ кўнгиллик ила уларни тўғри йўлга бошлаш ётади. Аммо у душманларига ширин гапирса-да, уларга аёвсиз рақобатдадир:

*Пайке, ки вай ниҳадаш захр, фи-л-масал гар даст,
Биғу, биниш, ки гар коми ўст йушгувор.*

*Шароб гар даҳани дўстонаш нушинтаъм,
Шакар ба баҳти бади душманонаш нешхор.*

(Агар у қўлга, масалан, захар тутқазиб, ич, деса, у кишининг оғзида захар хуштаъм ичимликка айланади. Дўстларига аччиқ шароб берса, дўстлари оғзида ширин ичимликдир, душманларига шакар берса, у сарқит каби таъсир этади.)

Маълумки, Алишер Навоий бошқа шоирларга ўхшаб мол-дунё орғириш пайида шеър ижод этмаган. У ўзининг давлат мақомида тугган ўрни туфайли бунга эҳтиёж сезмаган. Билъакс, егим-есирлардан тортиб, юқори мансабли амалдорлар ва ҳатто шоҳларга ҳам инъомлар қилгани ҳақида маълумотлар кўп. Аҳдий ҳам барча шоҳидлар қаторида бу мурувват эгаси қаршисида таъзимда:

*Ягона ой⁴⁴ Суханатро чу бог орад,
Диле, ки мурда бувад зинда созад он гуфтор.*

*Расондай ту бадон поя сухан к-имруз,
Жаҳон гирифта қиёмат зи сити истишхор*

Ба жуз ту, кист, ки орад з-назм бикаҳу куҳ,

⁴⁴ Асл матни тиклаш иложи бўлмади.

Гавҳар нисор кунад куҳ-куҳ бар аҳрор.

(Келсангчи, сўзларингни шамол етказсин, улар жонсиз қалбни тирилтиришга қодир. Сўз қадрини сен шундай юксакликка кўтардингки, шуҳратинг овозаси бутун жаҳонни тутди. Ўзи назмидан сомончалик фойда кўрмаса ҳам, ҳур фикрлилар устига тоғ-тоғ гавҳар сочувчи киши сендан ўзга ким ҳам бўлиши мумкин.)

Ёки:

Вакили ризк тўй, эй бузургвор, э-лутф.

Насими хулқи ту ин мужда дода дар ақтор.

*Хаёли фитнау-арақ гирифтааст гул об,
Ба шиша карда зебост гулоб аз он аттор.*

Байт:

*Гулобвор зи лутфат гирифтааст гул об
насими хулқи ту дар шиша кардааст гулоб.*

(Лутфда сен ризқ улашувчисен, эй бузруквор, хулқинг шабадаси бу муждани (яхши хабарни) чор-атрофга ёйди. Гул очилгач, ўз гўзалигидан мағрурланиб, сенга нисбатан фитна уйғотмоқни хаёл қилди, ағтор эса ундан жуда гўзал гулоб ясаб шишага солди. Лутфинг туфайли гул худди гулобдай очилиб, олий хулқинг шабадаси уни шишага солиб гулоб қилибди.)

Мир Алишер Навоий, аввало, барчанинг маслаҳатгўйи эди. Ҳатто унинг устози ва пири ҳисобланмиш Абдурахмон Жомий ҳам ўз асарларини ёзишда у билан маслаҳатлашган. Амирнинг маслаҳатлари Султон Ҳусайн учун катта аҳамиятга эга бўлган. Бойқаро ўғиллари қаерда ҳоким бўлишмасин, Навоий ўғит-насиҳатлари асосида иш кўришга ҳаракат қилганлар. Шоир ва давлат арбоби Навоийнинг аралашуви натижасида давлатнинг кўпгина ички ва ташқи низоларига чек қўйилган. Аҳлий улуг амирнинг бу ноёб сифатини шундай улутлайди:

*Дами мужогалаи шаҳон шурат аз фазлат,
ки тиғи меҳри ти бишкаст қалби сағ қаҳҳор.
Ба гаспи фазли ту нақди ҳунар суҳанҳо нест,
ки ҳаст ганжи ниҳонат к-ромат аз доғдор.*

(Шоҳлар уруши пайтида сенинг ҳаяжон ва изгиробларинг фозиллигингдан дарақдирки, сенинг меҳринг тиг қаҳрли юз кишининг қалбини тешади. Сенинг фазлинг қўлида сўзлаш санъати эмас, балки яширин хазина бордирким, адолатпарварлигинг олдида бўйсунеди.)

Фазлда беқиёс бўлган улуг инсоннинг туриш-турмуши барча хабардор кишлар уун поклик мезони эди. Ҳатто Ҳусайн Байқаро уни ўзига пир деб ҳисоблаган. Аҳдий ҳам уни тавоф қилишга умид боғлаганлиги қуйидаги сатрларда яққол сезилади:

*Вужуди нуҳ фалакат хоки раҳ ба ҳар қадами
Ситода хайли малак бар дара т ба истеҳзор,
Дари ту бўса диҳақ Каъба гар сафо жуяг,
Чунончи бар қадамат чеҳра мениҳақ заввор.*

БАЙТ:

Нуҳ фалакат хоки қадам бўса диҳақ,
хайли малак бар қадамат чеҳра ниҳанд.

(Тўққиз фалакнинг вужуди ҳар қадамда (оёқинг остида) тупроқ бўлиб ётибди, малаклар эшигинг олдида чақиринингга мунгазир. Агар каъба ўзи каби пок жой қидирадиган бўлса, зиёрат қилишга келаётганлар пойингга юзларини босиб тавоф қилганлиги каби, сенинг остонангни ўпсин.)

XV асрнинг иккинчи ярми темурийлар салтанатида яшаб, ижод этган кўпгина адабиёт ва илм-фан пешволари (Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ ва бошқалар) ўз асарларида Навоийнинг ўта сахийлиги, қўли очиқлиги ҳақида кўплаб маълумотлар қолдир-

ганлар. Аҳлий қасидасида улуг амирнинг яна бир фази-латини, унинг ҳеч қачон бироргадан мол-мулк тамаида илтимос қилмаганлигини алоҳида қайд этишни лозим топади:

*Вужуди кас набувад ҳамчу халқу мардумият,
К-ин нагуфт ба талхи-ю, он накард озор.*

*Дигар чу ҳимматат ангар жаҳон надида каси,
Нокарда гар ҳама умр илтимосе аз агёр.*

(Бунчалик халқчил, халқпарвар вужуд ҳеч кимда йўқ. Бундай ҳиммат ҳам ҳеч кимга насиб этмаган. У умрида бировдан бирор нарса сўрамаган)

Маълумки, сарой ичидаги фитналар туфайли Навоий анча азият чекади. Мирнинг давлатда кундан-кунга ортиб бораётган мавқеи, обрў-эътиборидан гашланган ғанимлари орқаворотдан тош отишга қўлларидан келгунча ҳаракат қиладилар. Бундан хабардор бўлган Аҳлий самимий ҳамдардлик изҳор этиб, киши аввало ўзининг енга олиши лозим, кўнгилнинг ҳаддан бўшлиғи ҳам, инсонга кўпинча дард-алам келтириши ҳақида мисралар келтиради:

*Даруни душман чоҳаст, барқарор мабод,
наёфт ҳеч дил аз сўзи ҳасраташ жуз бор.*

*Рафиқи хасми ту навбад ба жуз дили бирён,
ба ҳарчи дигар гирьён у кунад тимор.*

*Душманатро мабод жуз дили бирён,
ҳеч дил сўз ба ҳар дигар гирьён.*

(Душман ичи чоҳдирким, барқарор бўлмасин. Бирор дил ҳасрат ўтидан бошқа нарсага эга бўлмади. ҳар қанча кўз ёши-ю, ҳамдардлик билдирса ҳам, бирён (эзилувчан) кўнгилдан ўзга душманининг дўсти бўлмас. Душманингда

Мен ҳам шундай эзилувчан кўнгиладан
Бдан ўзга нарсаси бўлмаслигини, сенга ҳар бир
Мен йиғлоқи кўзга кўнглигини бузмаслигини тилайман.)

Амир Алишернинг адаб аҳлига ҳомийлик қилиши, барча учун илм масканлари эшигини очиб қўйганлиги натижаси ўлароқ, бутун Мовароуннаҳр, Хуросон илм шайдолари, талабадан тортиб, донишмандгача унинг атрофида жам бўлдилар. Узоқ-яқиндан тўпланган шоирлар унинг мажлисларини безага бошладилар:

*Ту Хизри раҳравони ба донишў таҳқиқ,
ту Шиблю, Жунайд аз далоили атвор.*

*Шаку яқин набург, роҳ дар камолотат,
ки дар мақоми иноят намуди истиқрор.*

(Сен илму-донишда йўл кўрсатувчи хизрсан,
(яъни устозсан). Сен Шиблий ва Жунайд кабидурсан.
Камолотингга ҳеч шубҳа йўқдир, чунки иноят
мақомида маҳкам ўрнашгандурсан.)

Барча илму фан ва адабиёт пешволари Навоий мададидан сарфароз ва унинг хизматига хамиша шайдирлар. Аҳлий ҳам улар қаторида Амир Алишерни улуғлашга ва хизматга ҳозир:

*Рафиқ гашт туро фазлу лутфи яздони
нигоҳдори ту бошад ҳаросати ахёр.*

*Ба тавъ ман накушоям камар аз ин хидмат,
Ба сидқ мадҳи ту корам бувад на аз агъёр.*

(Сенга рафиқ бўлди яздон (худо) лутфи
ва фазли, у сенинг нигоҳдоринг бўлсин.
Мен бажонудил сенинг хизматингдаурсан,
сенинг мадҳинг биланман, бошқа билан
ишим йўқ.)

Алишер Навоий китобат қилишга, ҳусни
хатнинг гўзал ва нафис бўлишига катта эътибор берган.

Бунга ўз атрофига тўплаб, ишларига ҳомийлик қилган Султон Али Машҳадий, Зайниддин Маҳмуд, Султон Муҳаммад Нур, Султон Муҳаммад Хандон, Абдул Жамил каби машҳур хаттотларни мисол қилса бўлади⁴⁵. Навоийнинг ўзи ҳам иншо санъатини мукаммал эгаллаган моҳир хаттот бўлган. Қуйидаги байтлар яна карра шунинг исботидир:

*Яқин, рабуда килки ту сурати монист,
ки сўзад аз ҳасадаш чун хатат кунад изҳор.*

*Азонки килки ту холу хатест мушкинранг,
Бисухт сар дили сангину, насх кард губор.*

Ёки қуйидаги сатрларга назар солинг:

*Гар хати ту гуда бар сар ман ниҳодам чи ажаб,
Замона бар хати ту сар ниҳад ба истехзор.*

*Ду гудан равшан азон бар дари ту сояд чарх,
Ки карда сажда зоҳир туро улуввал-абсор.*

Ёки:

*Гар хати ту гуда банда ногиран,
бар хати ту карда сажда зоҳиран.*

(Агар хатинг кўриб, уни бошга кўтарсам
не ажаб, замона сенинг хатингга сажда
қилади-ку. Чарх икки равшан кўзини
эшигингга суртса, барча ақлли,
мулоҳазали кишилар сенга бўйин эгади.
Сенинг хатингни банда кам кўрса-да,
кўрган заҳотиёқ хатингга сажда қилади.)

Алишер Навоий табиатан мулоим ва сабр-қаноатли шахс сифатида машҳурдир. Унинг бу фазилатлари, табиийки, давлат арбоби учун бениҳоя шуҳратовардир:

Яқин ки, кори туро шуг з-илми шаръ асос,

⁴⁵ А.Муродов. Ўрта Осиё хаттотлик тарихидан. Тошкент, 1971, 56-57-бетлар.

Яқин ки, коми туро шуд зи ҳилму сабр ҳисор.

(Шубҳасиздирки, сенинг ишингга шарият асос бўлиб, муроду мақсадингни мулойимлик ва сабр қалъа айлагандир.)

Амир Алишер ҳеч қачон мол-дунё ҳавас қилмаганлиги маълум. "Мақоримул-ахлоқ"да келтирилишича, "906 ҳижрий йили бошларида (1500) Султони Соҳибқирон (Султон Ҳусайн Бойқаро) Мозандарон вилоятига таширф буюрган эдилар. Ҳукумат эгаси амир Муборизиддин Валибек жаноблари номига Ҳирот шаҳри ва унинг атрофидаги аҳолидан зарур харажат учун 100.00 динар кепакий ундириб етказиш ҳақида фармон келди. Ул жаноб шу маблағдан 50000 динорни булукот деҳқонлари ва молдорларидан ундириб, қолган қисмини хона бошига сочиш йўли билан Ҳирот ичида истиқомат қилувчилардан ундиришни хаёл қилди. Лекин, бирор ишга давлатли Амирнинг фикрисиз ва маслаҳатисиз қўл урилмас эди. Шунинг учун ҳам ул ҳазратнинг ноибларидан бирини чақиртириб, бу фикр ул кишига-Навоийга етказилди. Ул киши "Бул фурсатга халқ устига ўринсиз солиқ солишни олий даражали соҳибқирон давлатига муносиб кўрмайман" дедилар ва шу вақтнинг ўзигаёқ мазкур маблағни хусусий пулларидан бердилар. Халқ эса ул ҳазратни дуо қилиб, унга кўпдан - кўп раҳматлар айтди"⁴⁶ ...

Англашилаганидек, унинг сахийлиги эл томонидан мамнуният билан қабул этилиб, халқнинг меҳр - муҳаббатига сазовор бўлган ва Навоий қаерга бормасин, халқ учун байрамга, шодиёнага айланган:

*Ҳама мулуки жаҳон бандга карда даҳрат азон,
ки ҳаргиз аз туи кас надиғ истиҳзор.*

*Дигар з-жавду ту ёбад чу оламе шоди
ба марди-ю, ба карам оламе бигиру бигор.*

*Бувад ба марди дигар касе мисоли ту кам,
Замона мисли ту кам ёбад аз ҳама ахёр.*

⁴⁶ Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ, Тошкент, 1967, 101-бет.

(Сенингдек маълумотли кишини ҳеч кўрмаганлиги сабабли, ҳаётинг тарзи бугун жаҳон маликларини ўзига баъда этмишдир. Сенинг саховатингдан олам шодликка тўлади. Сенга мардликда тенг бўладиган одам кам, замона барча хайрлиларнинг ичида сендайини кам кўради.)

Аҳдий бу байтларни умумлаштириб, **ихчам** тўртлик формасида ифода эта билган:

*Мумкин на ки ҳаргиз чу ту ёбад олам,
Ҳаргиз чу ту кас надиғ марди ба карам.*

*Ёбад марди гиғар касе мисли ту кам,
Олам ба карам мисли ту кам ёбад ҳам.*

(Сендекни топмоғи мушкулдир олам,
Ҳеч ким сендек саховатли мардни кўргани йўқ,
Мард топса (кўрса) ҳам, сен кабиси жуда кам,
Саховат олами сен кабини кам кўради.)

Мана шундай қалби халқ қалбига пайванд, ўрта асрлар зулумотида ёрқин юлдуз бўлиб порлаган ва етти иқлимга зиё таратган улуғ инсоннинг номи ҳамиша дилларнинг тўрида сақланиши, тиллардан тушмаслиги Аҳдийнинг қалб тилағи бўлган бўлса ажаб эмас:

*Нищони фазл ба номи касест тўғрояш,
ки солҳои басе дер боду хоҳад буд.*

*Ҳамиша хотам иқболу, хутбаи давлати,
ба номи Мир Алишер боду хоҳад буд.*

*Адуи давлати ў дасти қудратиш, ё раб,
чу дасти душмани дин зер боду хоҳад буд.*

(Фазл нищони тўғроси⁴⁷ ул номдаурким,

⁴⁷ Шох фармонларида шох номи зикр этиладиган маҳсус шифр.

яна узоқ йиллар ўчмасин ва ҳамини
саодат муҳри, давлат хутбаси Мир Алишер
номида бўлсин ва шундай бўлажак. Унинг
давлати душманларининг қудратли дастини
дин душманларининг қўлидай калта этиб,
зерипой этсин ва шундай бўлажак!)

Қуйидаги қитъада эса Аҳлий кўрган-эшитганлари ва
билганлари асосида хулоса чиқазиб, Навоийнинг реал
қийфасини тасвирлаб берадики, бундан қисқароқ, шу
билан биргаликда, бундан аниқроқ ва ҳаққонийроқ
қилиб, кишига тавсиф-характеристика бериш душвор
бир ҳолдир:

*Сарвари мулки карам, ҳокими гаҳр,
комили корғаҳи аҳли камол.*

*Ҳукми у доғи маҳомад доғи,
ағли у карда адам гарди малол.*

*Марҳами гарди дили мардуми гаҳр,
Муслиҳи ҳоли ҳама гар ҳама ҳол.*

*Карда масдуғ гари ҳирсу ҳасад,
доғи доғи ҳаваси аҳли камол.*

*Аввал, у ҳамаро ҳосили умр,
дуввум, у адами амри маҳол.*

(Карам мулкининг сарвари, давр ҳокимию,
аҳли камол санъатхонасининг пири комили.
Унинг ҳукми таҳсиновар одилдир, унинг
одиллиги натижасида ғам-андуҳларга чек
қўйилди. У замона халқлари дили дардига
ҳамдарддир. Ҳамиша барчага маслаҳаттўйдир.
У камол аҳли тилагига юз очгандир,
У аввало ҳаммага умр мазмуни билан ибратли.
Сўнг эса, барчанинг ҳожатбарорики,
қўлидан келмайдиган иш йўқ.)

Кўриб турибмизки, ҳар мисрада Навоийга хос бўлган
фазилатлар ўз аксини тошган.

КАМОЛИДДИН БИНОИЙ

Камолиддин Биноий "Мажмаъ ул-гароиб" деб номланган ўз қасидасини 1498 йили Самарқандда ёзади. Аввало, шунини таъкидлаб ўтиш зарурки, бу қасида кўпроқ Навоийдан узрхоҳлик қилиб ёзилган "ҳасби ҳол"га ўхшаб кетади. Негаки, Биноийнинг Навоийга эътиқоди ва эҳтироми азалдан баланд бўлганига қарамай, унинг аскияга ўчилиги ва ҳозиржавоблиги, боз устига аския пайти ҳеч кимни рўйихотир қилмас даражадаги бетгачопарлиги Алишер билан ўргаларида совуқлик тушишига сабаб бўлди. Шунда Биноий Ҳиротдан Ироққа Султон Яъқуб ҳузурига кетишга мажбур бўлди. Султон Яъқуб вафот этгач, Ҳиротга қайтиб, Алишер Навоий томонидан яхши кутиб олинади ва мушоираларда қатнашишга муваффақ бўлади. Шу вақтда яна бир аскиябозлик маҳфилида Навоийнинг дилини огритиб қўяди. Биноий дарҳол шу пайтларда Амир Алишерга бағишлаб ёза бошлаган қасидасини тугатиб унга жўнатади. Бироқ, эски яраси янгиланган Навоий қасидани қабул қилмайди. Натижада Биноий қасидани ўзгартириб Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад Мирзо номига бағишлаб Амир Алишерни ҳажв қилганча Самарқандга жўнаб кетади. Мазкур қасида бизгача етиб келмаган. Шу тариқа анча йиллар Биноий Ҳиротга қайта олмайди ва ниҳоят Ватан соғинчи ҳисси голиб келиб, юқорида мазкур бўлган қасидани ёзади. Бу қасида Навоийга етиб борганлиги маълум эмас. Агар Амир Алишер қўлига текканида у Биноийни кечирган ва шоир ўз Ватанига қайтган бўлар эди. Тарихдан маълумки, Биноий Султон Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳиротга қайтмаган ва бу қасида ҳақида Навоий замондошларидан бирортаси маълумот қолдирмаган. Ҳатто Бобур ҳам "Бобурнома"да бу ҳақда лом-мим демайди. Шунингдек, Навоийнинг ўзи мазкур қасида ёзилган йили қайта таҳрирдан чиқарган "Мажолис уннафоис" тазкирасида бу ҳақда эслатмаганлигидан қасидани Навоийга етиб келмаганлиги сезилади. Бизгача қасиданинг бир қисми етиб келган бўлиб, Зайниддин Восифийнинг "Бадоеъ ул-вақоеъ" асарида келтирил-

ган ва 140 байтдан иборат.⁴⁸ Ваҳоланки, қасида муаллифи
езади:

*Сарфарозо, қасида аст ғариб,
Ҳайратафзои фозилони замон.*

ДУ
НА

*Кардамаш "Мажмаъ ул-ғароиб" ном,
Ки ғариб омад ин хужаста баён.*

*Адади байти у агар талбанг
Соли шамс мувофиқаст бар он*

*То ки дар айн зоҳир на ишбоҳ,
То ки дар илм собитанд аён.*

*Бод зоти ту дар жаҳон лойиҳ
Чун вужуди зуҳур дар аквон.*

Атоқли тожик олими Абдулгани Мирзоевнинг таъкидича, қасида 876 ҳижрий (1498) йилида яратилгани сабабли 876 байтни ташкил этади.⁴⁹ Қасида тўлиқ бўлмаганлиги учун у ҳақда ҳар тарафлама фикр юритишдан ожизмиз. Ҳасби ҳол дейишимизга сабаб, аввало қасида руҳи ва шоирнинг ўз эътирофи бунга далолат беради:

*Шеър оварганам ба назди ту ҳаст
Ҳамчу турке ба назди Бўғрохон.*

*Он тавонам ки арзи ҳол кунам
Ҳасби мақдуру гояти имкон.*

(Сенга шеър бағишлашим, худдики
Бўғрохонга оддий киши шеър атагандекдир.
Имконим шунга етдики, қўлимдан фақат
арзи ҳол қилиш келди.)

А. Мирзоевнинг тахминича, қасида ўн банддан иборат бўлиб, унда Алишер Навоийнинг сиёсий мавқе-си, ободончиликдаги гайрати, унинг сифатлари, ўзининг гуноҳсизлиги ҳамда ноҳақ азобланганидан сўзлайди. Фикримизча, гуноҳсизлиги ҳақида гаширганида Самар-

⁴⁸ З.Восифи. Бадоеъ ул-вақоеъ. Критический текст А.Болдырева. Москва, 1961. стр. 595-605.

⁴⁹ А.Мирзоев. Бинои. Сталинобод, 1957. сах. 157.

қандга кетар маҳалида айтиб кетган ҳавж-қитъаси бора-
сида ўзини оқламоқчи бўлган шекилли. Биноий ёзади:

... *Ки якеро ба зиллате дигаре*
Натавон журм кард бе исён.

Насазад аз адолату инсоф
Журми маркаб ниҳод бар полон.

Марав ин роҳро, ки дур аст ин
Аз тариқи адолату эҳсон.

(Бировнинг пасткашлиги оқибатида бекорга бошқага жабр қилиш керак эмас. Эшакнинг аламини тўқимдан олиш адолат ва инсофдан эмас. Бу йўлни тутмагилки, у адолат ва яхшилик йўлидан йироқдир.)

Дарҳақиқат, Биноийнинг ҳажвий тўртлиги **баъзи**
таъкирларда келтирилган тарзда, яъни

Духтароники бакри фикри мананд,
Ҳар кадомаш ба шавҳаре додам.
Онки кобин нагоду ғани буд
*3-у сетудам ба дигаре додам.*⁵⁰

(Фикрим бокиралари бўлган қизларни
ҳар бирини турмушга узатдим.
Қалин бермаган, аммо бой бўлган (куёвдан)
дарҳол олиб бошқасига узатдим.)

кўринишида ёзилган бўлса, эҳтимол Биноий ҳақдир. Бироқ, баъзи манбаларда "ғани"-бой, давлатманда маъ-
носидаги сўз унга оҳангдош бўлган "анин"-яъни жинсий
заиф калимаси билан алмаштирилганидан, ушбу қитъа
худди шу кўринишда машҳур бўлганга ва Навоий
қулоғига етказилганга ўхшайди. Зеро, Биноийнинг бош-
қа бировнинг "зиллати", яъни пасткашлиги оқибатида
унга жабр қилиниши адолатдан бўлмаслиги ҳақида маз-
кур шеъри шундан далолат бергандек. Умуман олганда,

⁵⁰ Сом Мирзо. Тухфаи Соми. ЎзФАШИ, N 57,96 а-варақ.

қасида руҳи Алишер Навоий обрў-эътиборининг Мовароуннаҳр ва Хуросон, улардан ҳам узоқларда йиллар ўтган сари янада юксалиб бораётганлигидан шоҳидлик беради. Биноий ёзади:

*... На ба давлат туро касе ҳамсар,
На ба дониш туро касе ҳамсон.*

*Дар суҳан беҳтари зи Ҳоқоний,
Дар ҳукумат наи кам аз ҳоқон.*

*Фазли ту азҳару минаш-шамс аст,
Ҳамчу хуришг дар жаҳон тобон.*

(Сенга тенг бўлолмас давлатда киши
Билимда еголмас сенга ҳеч инсон.
Фасоҳатда яхшисан Ҳоқонийдан ҳам,
Ҳукумат ишида сен мисоли хон.
Фозиллигинг қуёшдек аёндир сенинг,
Мангу порлаб турар сўниши гумон.)

У Алишер Навоийнинг сифатлари ҳақида сўз бошлар экан, уни улугловчи лақабларнинг ҳам келтиришни лозим топади:

*Он мулаққаб ба соҳиб ул-хайрот,
Ал-муқарраб ба ҳазрати султон.*

*Мажмаъ ул-фазл, матлаъ ул-афзол,
Носир ул-ағл, ношир ул-эҳсон.*

*Дофеъ уш-шаръ, рофеъ ул-асрор,
Монеъ ул-куфр, қомеъ ул-туғён.*

*Он Амир Алишер к-ин васф,
Сурати номи ўст дар аҳзон.*

(Улким, лақабидур хайриялар соҳиби
Ҳазрати Султоннинг яқин кишиси,
фазллар мажмуси, фозиллар нури,
адолат ёрувчи, эҳсон берувчи.)

Шариат ҳомийси, сирларни улугловчи,
куфрни манъ этувчию, тугённи бостирувчи
Амир Алишерким таърифи фақирлар
тилидан тушмас.)

Биной шундан сўнг унинг лақаблари моҳиятини
очишга интилади:

*Сабаби иқтирони ҳафт ахтар,
Боиси имтизожи чор аркон.*

*Зоти у подшоҳу Мир лақаб,
Номи у подшоҳу шоҳнишон.*

*Ҳамчу Мусо муқарраб ул-ҳазрат,
Ҳамчу Одам халифат ул-Раҳмон.*

*Чун Масиҳо ба оби чашмаи меҳр,
Бишуста аз луси шаҳваташ гомон.*

*Аз азал моияи саодатро
то абад номи у шуда унвон.*

*Менамоёғ чу анжум аз хуршид,
Дар зулоли шукуҳи у ақрон.*

(Етти юлдузнинг яқинлашиши сабаби
Тўрт рукннинг бирлашуви боиси.
Подшоҳ зотидандир, лақаби Амир,
унинг номи подшоҳу шоҳ сифат ўзи.
Мусо каби ҳазратнинг яқин кишиси,
Одам каби Раҳмоннинг халифаси у.
Масиҳо (Исо) каби меҳр чашмасида
этагини гуноҳ гардидан ювган.
Азалдан саодат манбасига унинг
номи абадий унвон бўлган.
Асрлар бўйи унинг шон-шавкати
қуёшдек нур сочиб туради.)

Шундан сўнг қосид ўз аҳволидан шикоят қилади ва
Навоий асос солган адабий муҳит уни оҳанрабодек тор-

таётганлигини ва улуғ шоирнинг мушоиралари унга **жон**
багишлагувчи оби ҳаёт эканлигини эътироф этади :

*Бе ту чун оби Дарғамам гар ғам,
Бе ту чун руди Кўҳакам гирён.*

*Шаб зи шавқи ту мекунам то рӯз,
Чун шағолони Ғофтар афғон.*

*Ҳамчу оби ҳаёт мажлиси ту,
Рухи жон аст руҳбахши жинон.*

*Сўхтам гар ҳавои оби ҳаёт,
Мани хоки ба оташи хирмон.*

*Дорам уммед аз жаводи карим,
Рожиам аз муҳаймини маннон.*

*Ки барорад маро зи мушкили ҳажр,
ба висолат расонадам осон.*

- (Сенсиз Дарғом сувидек ғамдан тўламан,
Сенсиз Кўҳак дарёсидек йиглоқман
(кўз ёшларим дарё каби оқмоқда).
Сенинг шавқингдан туни билан Ғофтар
чиябўрилари каби увлаб, фарёд чекиб чиқаман.
Сенинг мажлисинг ҳаёт суви кабидир,
У жонга руҳ багишлагувчидир.
Оби ҳаёт ташналигига чидай
олмай, бағрим куйди. Худодан
умидим шуки, сенинг висолингга (осонроқ)
тезроқ етказиб, ҳижрон азобларида қутқазсин.)

Бинойй улуғ амирни таърифлар экан, унинг сўзлари
қасида жанри талаби нуқтаи назаридан эмас, балки ҳа-
қиқатда ҳам бу фазилатлар унга хослигини алоҳида
маъқуллайди:

*Ончи рондам зи давлати ту сухан,
В-он чи додам зи дониши ту нишон.*

*Нест игроқи шоирона гар ин,
Нест тахайюли муншиёна гар он.*

*Бегумон воқеъ асту ҳаст яқин,
Бе яқин собит асту нест гумон.*

(Неки сенинг ҳақингда айтган бўлсам
ва билимингни кўз-кўз қилган бўлсам
барчаси шоирона муболага ва ҳаёлотдан
холидир. Бу гаплар ҳақиқат ва аниқдир,
гумондан наридир. Сенинг фазилатларинг
ҳақида яна нима дей, сен ҳақингда
нимаики айтилса, ундан юз баробар зўрдир.)-

дейди Биноий ва ўз даврида ундан ўтадиган фозил
йўқлигини тан олади:

*Ман чи гўям, ки аз фазоили ту,
Ҳарчи гўянд, ҳаст саг чандон.*

*Гар ба тагвин расаг фазоили ту,
Натавон сабти у ба саг девон.*

*На ҳамин гар замона мислат нест,
Ки набудааст ҳам ба ҳеч замон.*

(Мен сенинг фазилатларинг ҳақида нима дей,
нима десалар ундан юз баробар зўр.
Агар фазилатларингни китоб қилсалар
юз девонга ҳам сирмас. Сен каби бизнинг
замонада ҳеч ким йўқ ва ҳеч замонда
ҳам бўлмаган.)

Биноийнинг Алишер Навоийга бағишланган яна
бир мадҳияси унинг “Баҳром ва Бехруз” маснавийсида
учрайди.⁵¹ Ундаги фикрлар Абдурахмон Жомийнинг
Навоий борасида юқорида келтирилган фикрларга
мазмун жиҳатидан жуда яқин. Биноий Султон Ҳусайн
ҳақида гапирар экан, унинг фозил Амири ҳақида
сўзламасдан ўтишни ўзига эп кўрмайди:

*Буг ўро Амири донодил,
Фазлаш аз жумла фозилон фозил.*

⁵¹ Камолитдин Биноий. “Баҳром ва Бехруз”. ЎзФАШИ N 5586, 106^а-варақ.

Фозиле комиле фасих забон,
Ба Алишер муштаҳир ба жаҳон.

Мири донишвари хирадпеша,
Доимаш дар авоқиб андиша.

Шоире дар ниҳояти таҳқиқ,
Мушикофе ба ниҳояти тадқиқ.

Дар бару баҳр номи ӯ машҳур,
Ҳамчу номаш камоли ӯ машҳур.

Шеърӣ ӯ буг биштар, турки,
Ки набудаш назир дар турки.

Дар сухан табъи зуфунунаш буг,
Нуктагире зи ҳақ бирунаш буг.

Пеши у ҳеч марди донишвар,
Дам наёрост зағ дар он кешвар.

Буг дар форсию турки хӯб,
Форси хӯб туркиаш марғуб.

(Унинг донодил амири бор эди,
фазилатда фозиллар фозили эди.
Алишер номи билан жаҳонда машҳур
сўз санъаткори эди. Донишманд амир
бўлиб андишали инсон эди. Ғоят ўткир шоир
эди ва номи етти иқлимга машҳур.
Номидан ҳам шеърлари машҳур эди.
Шеърларининг кўпи туркийда бўлиб,
тенги йўқ эди. Сўзда устоз эди ва
нуктадонликда ягона эди. Унинг дамига
ҳеч бир донишманд бас келолмас эди.
Форсий ва туркийда яхши эди.
Форсчаси яхши-ю, туркчаси ёқимли эди.)

Кўриниб турибдики Навоийга бағишланган барча
шеърлардаги руҳият, Навоий фазилатлари тавсифи биз
билган маълумотларга ҳамоҳанг бўлиши билан бирга,
уларни тўлдириб, Навоий сиймосининг ҳар тарафлама

ёритилишига хизмат қилиб турибди. Бу шеърларда Алишер Навоийнинг туркий тил ривожига қўшган бебаҳо улуши, саҳийлик ва покликда беназирлиги, илмсанъат аҳдига кўрсатган мурувватию, халқлар тинчлиги ва юрт ободончилиги йўлида кўрсатган хизматлари алоҳида меҳр билан тараннум этилади.

ГИЁСИДДИН ХОНДАМИР

Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотларнинг асосий кўпчилиги улуг амир тарбияси остида улғайган машҳур тарихнавис Хондамир қаламига мансубдир. У ўзининг "Хулосат ул-ахбор", "Ҳабибус-сияр", "Дастур ул-вузаро" асарларида Алишер Навоий ҳақида қимматли маълумотлар қолдириш билан бир қаторда буюк шоир ва давлат арбобининг юксак фазилатларига бағишланган махсус рисола ҳам ёзади. Ушбу рисоланинг номи "Макорим ул-ахлоқ" яъни "хулқларнинг яхшиси" бўлиб, унинг ягона нусхаси Британия музейида сақланмоқда. Таниқли олим Б.Аҳмедовнинг ёзишича, Алишер Навоийнинг тутилганига 500 йил тўлиши муносабати билан мамлакатимизда ўтказилган юбилейга тайёргарлик вақтида 1939 йилнинг ёзида унинг микрофильми олиб келинган ва шарқшунос И.Одилов томонидан фотокопия асосида янги қўлёзма нусха тайёрланган.⁵² Ушбу асар ҳақида Б.Аҳмедовнинг "Хондамир" китобидан тўлиқ маълумот олишингиз ва шунингдек, П.Шамсиев ва М.Фахридиновлар томонидан нашр этилган ўзбекча таржимасидан Хондамирнинг нечоғлик Навоий васфида бетакрор эканлигига амин бўласиз. Бизнинг мақсадимиз, аввало, шу пайтгача матбуотда эълон қилинмаган янги манбавий ашёларни халққа етказиш бўлганидан "Макорим ул-ахлоқ"қа даҳл этилмади. Сўз унинг тарихий асарларидаги назаримиздан четда қолиб келган Навоий васфи ҳақида.

"Хулосат ул-ахбор фи аҳвол ул-ахёр" (хайрли кишилар аҳволида жаҳон хабарларининг хулосаси)

⁵² Б.Аҳмедов. Хондамир. Тошкент, 1965, 23-бет., Яна: Хондамир "Макорим ул-ахлоқ". М.Фахридинов ва П.Шамсиев таржимаси. Тошкент, 1967.

асари Хондамирнинг муҳим аҳамиятга эга бўлган тарихий асари бўлиб, 1498-1499 йилларда Навоий раҳбарлигида олти ой ичида ёзиб тугалланган. Хондамир мазкур асарида Навоий ҳақида кўпгина маълумотлар берибгина қолмай, яна икки жойда: дебоча ва хотима қисмларида улуг давлат арбоби ҳақида тўхталиб ўтади. Хусусан, асар дебочасида ўзининг муаррих сифатида шаклланишидаги жараёнда улуг амир Алишернинг ҳиссасини қуйидагича тасвирлайди: "... фақир бандга ва ҳақир зарра Хондамир таҳалмусли Хумомиддин... ақлу ҳушимни таниганимдан бери ҳамма вақт ўз азиз умримни тарих ва хабарларга оид китоблар мутолаасига бағишлар эдим ва ўтганларнинг ҳолатлари саҳифалари ва шунингдек, салафларнинг латиф ривоятларига диққат қилардим. Олам аҳлининг вазиятидан хабардор ва турли халқу мамлакатлар кайфиятидан озгина бўлса ҳам маълумот-дор бўлганимдан, баъзига улуг Амир, ҳидоят-паноҳ, кароматли Руҳнинг муаййиди (акси), суфий сифат, соф ниятли рўзгор покизаси, мусулмон маросимларини улугловчи, салтанат устуни ва мамлакат таянчи хоқон давлатининг ишончли кишиси, султоннинг яқини, улким, саховат дастурхонидан барча муҳтож тўқ, ҳақ ва ҳақиқату дин низоми Амир Алишернинг шариф мажлисида ҳикоятлар сўйлар эдим. Ул олимқдорким, борлиқни кезувчи фазо юз минг кўзи билан ҳам у каби софдилни давлат бошида кўрмаган, Сайёр қуёш йиллар жаҳон теварагини кезса ҳам, буюклик тахтида ул соҳибтадбирга ўхшагани учратмаган.

Байт :

Шиша ва сувдан (яъни тиниқлик) бошқа нарсага (ул жанобни) ўхшатиб бўлмас, Андиса ва хаёлдан (яъни босиқлик) бошқасига (ул жанобни) алмаштириб бўлмас.

Фазилатшиордирким, салафларнинг сирли иборатларини тушунтиришда ширинбаёндивр ва халафларнинг хуфийёна имо-ишораларига муъжиз нишонли нутқлари кафилдир. Қитъа:

Кони карами кафи ту шиносад хирад, валек
Пайдо нашуд ба сони ту гуҳар з-кони илм.
Аз файзи ақл фикри ту сад шамъ барафрухт,
То шуд ба нури табъи ту равшан жаҳони илм.

*(Кафинг карам кони эканлигини ақл билади.
Аммо илм конида сен каби гавҳар
бошқа топилмади. Сенинг ақл-заковатинг
файзидан фикринг юз шамни
шуълалантирди, Сенинг таъбинг
нури-ла жаҳон илми нурафиюн бўлди.
Латиф таъбинг софлигидан ҳаёт суви
хижолат тортади ва шариф зеҳнинг
юксаклигидан Бу Алининг руҳияти уялиб
қолган, бахтли остонаси буюклик жомеси
ва улугвор мансабдорларга бошпана,
осмон монанд даргоҳи ўтқир фаҳми,
зукко ва фозилларга паноҳ)*

Қитъа:

*Ҳаст мулози умаро даргаҳаш,
Куҳли айюн омада хоки раҳаш.
Нозими аҳволи уббодаст ў,
Қомеъи арбоби инодаст ў.*

*(Даргоҳи амирларга бошпана бўлган,
Хоки пойи кўзларга сурма бўлган .
Покиза муслимлар аҳволидан хабардор,
нозимдир ул,Итоатсиз арбобларни бўйсундирувчи
инсондир ул.)*

*Ул жаноб менинг ҳикоятларимдан завқланар эдилар ва
ҳазратнинг турли иноятлари бу қаноти синиқ бандга
аҳволи руҳиятига иссиқлик бахш этарди. Кундан-кунга
бу ҳол кўпаяр ва соат сайин юксакликка кўтарилар эди⁵³*

Мазкур дебечадаги илиқ сатрлардан Амир Алишер
Хондамир тарихий асар яратиш даражасида камолот
касб этиши учун унга ҳар томонлама шароит яратилган
тиришганлигини кўрамиз ва бу буюк мутафаккирнинг
иқтидорли ёшларга ҳамisha эътибор бериб келганлигига
яққол далил бўла олади. Хондамир шундай келтиради:

⁵³ Хондамир. Хулосат ул-ахбор. ЎзФАШИ, N 2209, 1^б-3^а- варақлар.Таржима бизники.

"Наби ҳижратининг тўққиз юзу тўртинчи йили ул бузургвор маъмур кутубхонасидаги тарих ва ахборга оид барча китобларни ушбу фақирга топширдилар ва уларни ўқишга ундадилар. Мен фасоҳатоётлик асарлар билан танишганимдан ва бўлиқ, чекланмаган фойдаларни йиғиш ва ўзлаштиришдан бахтиёр ва баҳраманд бўлга-нимдан бошлаб шундай ҳавас бошда ва бу хаёл хотирда пайдо бўлдимки, турли тарих маълумотларига муҳтожлар ҳамда китобдорлар машаққатларини енгилаштириш мақсадига равшан ва тушунарли иборалар ёрдамида ул фойдаларнинг (ҳисқартирилган) хулосасини бир неча вараққа туширсам ҳамда ул фойдаларнинг сайланмасини баён ишга тизсам. Бу хаёлни ул фазлу камол доираси марказига (Алишер Навоийга-III.C) етказганимда қабул ва ризо иззатиға сазовор бўлди ва бу атоқли номани ёзишга рухсат олдим.⁵⁴

Хондамир асарнинг хотима қисмида Алишер Навоийнинг қурилишларга катта эътибор берганлигига алоҳида ўрин ажратади. Масалан, Ҳирот Жомеъ масжиди қурилишидаги Навоийнинг куч-гайратини берилиб тасвирлайди ва Навоийнинг ўзи ҳам усталарга қўшилиб ишлаганини айтиб ўтадики бу Хондамир томонидан Навоийнинг халқчилигини кўрсатиш бобида кўрсатган ҳаракати намунасидир: "...Бу шариф иморатни Султон Абулфатҳ Фиёсиддин Муҳаммад бинни Сом салтанатининг охириги йилларида қурдирган эди... ва соҳибқирон султон Ҳусайн Баҳодирхон салтанати даврида мақсурасининг тоқи тамомила шикастланган эди ва ул маъмуранинг четлари хароблик чегарасига етган, баланд деворлари оғиб, олий пиллапоялари сажда қилувчиларга ўхшаб юзларини ерга суртган эдилар... Бу фикр олиҳазрат, ҳазрати султоннинг яқин кишисининг мунаввар кўнглига келгач, бутун олий ҳимматини бу шариф масжид биносини янгилаш ва ибодатхонанинг асосларини мустаҳкамлашга қаратди ва ислом подшоҳидан рухсат сўраб... 903 йилнинг рамазон ойида масжиднинг гумбази ва мақсурасининг шикастланган тоқини очишни буюрди. Шундан сўнг содиқ меъморларнинг...маъқуллаши билан бундан ортиқ мустаҳкамлаб бўлмайдиган даражада қуришга ишорат қилди. ...Ул хайрли ишлар ташкилот-

⁵⁴ Ўша ерда.

чиси (Навоий-Ш.С) бу иморатнинг битишига зўр ҳаракат қилиш билан бирга ҳар кун ул шариф жойга келарди ва кўпшнча, этакни йиғиб бошқа мардикорлар каби уста қўлига гишт тутар ва турли ишларни бажарар эди".⁵⁵ Хондамир Навоийнинг бу иморат битказилиши йилига "таъмир қилди" иборасини тарих қилгани ва Исфизорийнинг шу тарих моддаси ила қитъа айтганлиги тафсилотини келтиради: "Олиҳазрат султон ҳазратларининг яқин кишиси ўша йил тарихига "таъмир қилди" сўзини топган эдилар ва фазилатшиёрли жаноб Мавлавий маҳдум мавлоно Исфизорий ҳам шу сўзни топиб ушбу қабилда назм қилубдурлар:

*Дину давлат низомидур, подшоҳий амир,
Икки жаҳон давлатини ҳақ таъмин этган.
Бинонинг асладан устунроқ таъмир,
Бу шариф мақомда саховат этган.
Сен савоб ишни кўр, кўнғилга ёқар,
Тарихи бўлибдур "таъмир қилган".*

Хондамир шу муносабат билан ўзи ёзган тарихни ҳам келтиради ва унда бу иш Амир Алишернинг ҳаракати билан бажарилганлигини таъкидлайди:

*Банданавоз амирнинг ҳаракати-ла,
Масжиднинг асоси мустаҳкам бўлди.
Ақл муршиди тарих айтдиким,
Яна жомеъ асоси мустаҳкам бўлди".⁵⁶*

Хондамир бобоси Мирхонд томонидан ёзилган Ўрта Осиё тарихига оид машҳур "Равзат ус-сафо фи сийрат ул-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо" (Пайгамбарлар, подшоҳлар ва халифаларнинг таржимаи ҳоллари ҳақида поклик боғи) асарининг чала қолган еттинчи қисмини тугатишга муваффақ бўлган тарихчидир. У мазкур асарнинг хотимасида ҳам буюк амир Алишер ҳақида тўхталиб ўтган. Бунда тарихчининг сўзамоллик ва шоирлик иқтидори ҳам анча тўлиқ намоён бўлган. У ёзади: "(Амир Алишерким) ўтқир зеҳни дину давлат ишларини тартибга келтирган, танқидий таъбининг зўрлиги мулку

⁵⁵ Хондамир Хулосат ул-ахбор, 470^a - 471^b - варақлар.
⁵⁶ Ўша ерла.

миллатнинг муҳим ишларини халқпарварлик ва руҳпарварликнинг тасмасига ўтказган, ундан таралаётган баҳорий насим табиатни жонлантиришга қодир, унинг дилга ёқувчи сўзлари қалбларга умид ва омонлик, иқболу комронлик эшиklarини очган.

Китъа:

*Жаннат насими гар эсса бўстон томон
Дарахтлар мева ўрнида тугишарлар жон.
Агар унинг лутфи хушбўйдан озгина
баҳра топса жаҳон, Аштор кулбасидек
бўлар хушбўйи шу он.*

...Унинг саодатли оstonаси улуғ мансабдорларнинг бош урадиган жойи, фахрли даргоҳи фазлу камол соҳибларига бошлана ва чор-атрофдан илму дониш пешволари унинг манзилига ошиққан...яъни улуғ амир...иззап осмонининг қуёши, улуғворлик ва буюклик осмонининг моҳитобони, чароғон фикрли соҳибтаъбир, суфийзамир, маъно нозиклари ҳофиз, ҳазрат султоннинг яқин қишиси

Улким, бою камбағалга саховатга марсидир

Улким, дину давлату дунё низоми

Алишердирким, олий тарбия ва латиф таъби покликка сазовор ва ақлий-нақлий илмлар, илмий-амалий камолоту фозилликда олий даражасига етмишидир, балки ундан ҳам ўтмишидир:

Агар таъбир жоиз бўлса, у Алидир.

Замонамизнинг Бу Алисидир.

Ақлнинг қиёси йўқ

Нақли мақтовдан улуғ.

Хондамир улуғ амир фазилатларини мана шундай шоирона илҳом билан васф этар экан, бошқалардан фарқли равишда унинг ижоди ҳақида ҳам бир оғиз сўз айтиб ўтишни лозим деб ҳисоблайди: “*фасоҳатли насри саҳифалари худди ёқуту маржондек парилар тожиги безақ, манзумалари латифлиги дилдорларнинг қулоқ ва бўйишларига зебу зийнат.*”

Байт(мазмун):

Унинг хомаси- гавҳар сочувчи,

Назм сухани-маржон шогаси

Алишер Навоийнинг диний илмлар билимдони эканлиги ҳам тарихчи назаридан четда қолмайди:

"Самовий китоблар варақлари ҳақиқатларини кашф этишда унинг фикри ҳақ ва мустафавийларга мансуб муъжизосор ҳадислар аниқлигини белгилашда унинг сўзи ҳал қилувчидир.

Байт:

*Сенинг ақлу заковатингдан яширин
ҳақиқат равшан бўлади.*

*Сенинг лафзингдан қуръон нозикликлари
тафсир топади."*

Дарҳақиқат, Хондамир Навоийнинг ақлу заковатидан яширин ҳақиқатларни англади. Унинг буюк асарлари Амир Алишер даъвати ва кўмаги ила яратилди, номи шу саодат шарафидан темурийлар тарихига боғланди. Шу боис Хондамир умрининг охиригача Навоий дуогўйи бўлиб ўтди ва унинг васфини тилдан қўймади.

ХУЛОСА ЎРНИДА

Ҳирот... Неча-неча азим санъаткорлару ҳунармандрлар, жаҳоний шухратга эга бўлган азиз авлиёлару машойихлар, ширинзабон шоирлару нуктадон фозилларни ўз бағрида мангу олиб қолган шаҳар... Алишер Навоий руҳидан мангу хурсанд шаҳар. Мусалло боги ҳануз ўшал фараҳбахш кунларни қумсаса ажаб эмас. Танишиб чиққанингиз, дил изҳоротлари Алишер Навоийга тақдим этилаётган паллаларни бир тасаввур қилиб кўринг-а...

Ҳа, форс-тожик илм-фани, санъат ва адабиёти улуг ўзбек мутафаккири Ҳазрат Алишер қошида мангу таъзимда. Гиёсиддин Хондамир "Мақорим ул-ахлоқ"да Алишер Навоий кўрсатмаси ва моддий кўмаги воситасида йигирмадан ортиқ илмий асарлар яратилганлиги ҳақида маълумот бериб ўтган. Мазкур илмий асарнинг қўлга киритилгани сизнинг эътиборингизга ҳавола этилди. Бироқ изланишлар давом этмоқда. Зеро, улуг шоирнинг мукамал биобиблиографиясини яратиш оддимизда турган муҳим вазифадир.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш.....	3
Буюк мақсад йўлида (Жомий ва Навоий)	7
Абдуллоҳ Хотифий	14
Камолиддин Хусайн Кошифий	16
Атоуллоҳ Асилӣ	18
Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайний	21
Шамсиддин Муҳаммад Бадахший	23
Хусайн ибн Муҳаммад ат-Хусайний	26
Муҳаммад Аҳлий Шерозий	32
Камолиддин Биноий	49
Ғиёсиддин Хондамир	57
Хулоса ўрнида	64

Мухаррир	А. Абдурахмонов
Тех. муҳаррир	Р. Мамажонов
Мусахҳих	Б. Мамажонов

Босишга рухсат этилди 28.12.95 й.
Бичими 84x108¹/₃₂ Нашр босма табоғи 4,0. Жами 1000 нуска.
Буюртма 75. Баҳоси шартнома асосида.

“Зарафшон” нашриёти, 703000. Самарқанд шаҳри, Амир Темури кўчаси, 12

“ДЎСТЛИК” ИИФ босмахонасида чоп этилди.